

ISSN 0235-9146

7 / 2 0 0 3
HARIDUS

<http://haridus.opleht.ee>

Euroopa tsivilisatsiooni lugu / See hirmus inglise keel

Liikumine jah euroopa Liidule

Tule 14. septembril rahvahääletusele
Elu läheb paremaks!
RES PUBLICA

Tule 14. septembril rahvahääletusele
jah Euroopale
Elu läheb paremaks!
RES PUBLICA

Tule 14. septembril rahvahääletusele
jah Euroopale
Elu läheb paremaks!
RES PUBLICA

Tule 14. septembril rahvahääletusele
jah Euroopale
Elu läheb paremaks!
RES PUBLICA

Sisukord

EUROOPA TSIVILISATSIOON

6 Euroopa ühinemise lugu

Paavo Palk

10 Euroopa identiteet ehk Euroopa ja Eesti

Kaido Jaanson

15 See hirmus inglise keel

Ago Künnap

19 Jüriöö mõistatus: tagaukse kaudu Euroopasse

Karl Kello

ÕPETAJA JA ÜHISKOND

22 Õpetaja ja kodanikuühiskond

Ilmar Kopso

26 Majanduskasv ja õpetajate palgatase

Anneli Kommer

32 Väike märgiatlas

Karl Kello

Euroopa stabiilsus

Kuu aja pärast, 14. septembril on rahvahääletus. Siis selgub, kas Eesti liitub Euroopa Liiduga. Loodetavasti teeb iga hääletusel osaleja oma valiku läbimõeldult, sest huupi hääletamine oleks amoraalne.

Hariduse käesolev number keskendub Euroopa ühinemise loole, et anda tänasele Euroopa Liidule ajaline taust. Goethe on öelnud, et tänaste probleemide mõistmiseks tuleb üksikasjalikult üle vaadata vähemalt 6000 aastat ajalugu. Seekordses Hariduses lähevad Tartu Ülikooli õppejõud Kaido Jaanson ja Ago Künnap ajas kaugemalegi.

Ajalukku minek annab mõnelegi küsimusele uue tähenduse. Näeme, et algusaastatel oli Euroopa ühendamise propageerijate peamine eesmärk sõdade ärahoidmine selles maailmajaos. Tänapäevaks on sõdade puudumine EL-i maade vahel juba enesestmõistetav ja peamine tähelepanu on ühisel kaitsestrateegial.

Vastasseisude juurest on jõutud koostööni. See tagab Euroopa stabiilse arengu ja aitab tõsta nn mahajääjate heaolu. Väidetavasti on endiste sotsialismimaade Euroopa Liitu võtmise üks eesmärke elatusaseme ühtlustamine Euroopas. Nagu pole vaja esimest ja teist Eestit, nii pole vaja ka esimest ja teist (rikast ja vaest) Euroopat.

Mõnigi eestlane kardab seoses Euroopa Liidu mõjujõu kasvuga inglise keele võimsat pealetungi väikerahvaste keeltele. Sedagi teemat on käesolevas Hariduses käsitletud ajaloolisest aspektist. Selgub, et uute keelte omaksvõtmine on olnud pigem reegel kui erand.

Kindlasti huvitab meie lugejat, missugused on õpetajate palgad Euroopa Liidu maades ja mujal maailmas ning missugused võiksid olla meie õpetajate palgakasvu perspektiivid. Sellest annab põhjaliku ülevaate Eesti Sisekaitseakadeemia õppejõud Anneli Kommer.

Ja lõpuks kodanikuühiskond. Kui riigi-

piirid avanevad, kes ja kuidas siis ikkagi kaitseb Eesti ühiskonda, keelt ja kultuuri? Ühiskonnateadlaste väitel peaksid seda tegema aktiivsed kodanikud oma ühingute kaudu. Kui aktiivsed kodanikud on õpetajad? Pedagoogika arhiivmuuseumi direktor Ilmar Kopso analüüsib Eesti Õpetajate Liidu ajalugu ja praegust tegevust.

Nicolas-Sebastien Chamfort on öelnud, et inimesed filosoferivad mineviku üle, kaebavad oleviku pärast ja värisuvad tuleviku ees. Euroopa Liit on selgelt Eesti tuleviku küsimus ja võib tõesti panna "värisevama". Hariduse käesolev number püüab kahtlusi hajutada ja aidata hästi läbimõeldud otsust teha.

Raivo Juurak

Eestlased eelistavad Euroopa Liidu puhul *status quod*. EL-i tööpõhimõtete sage muutmine ei tule asjale kasuks, liikuv märklaud pakub pinget vähestele, enamikule käib selle tabamine üle jõu, märgib Paavo Palk.

Euroopa ühendamise lugu

P a a v o P a l k

Eesti Euroinfobüroo sekretär
Tartu Ülikooli doktorant

Just lähedane koostöö sarnaste huvidega riikide vahel võimaldab igal osalejal oma iseseisvust ja sõltumatust kõige paremini kaitsta. Iseseisvus tuleb koostöö kaudu.

Euroopa ühinemise mõtetel on ligi tuhandeaastane eellugu. Seda võib alustada Poitiers' lahinguga, mille kroonik esmakordselt räägib eurooplastest pea tänapäevases tähenduses. Frangi riigi rajaja Karl Martell võitles Poitiers' lahingus araablastega ning kuni 15. sajandini ongi Euroopa ühendamise ideeks olnud eelkõige tugevama ühisrinde loomine araablaste ja teiste muhameedlaste vastu.

15. sajandil olid Euroopa riigid muutunud nii tugevaks, et välisvaenlase vastu ühinemine ei saanud enam olla prioriteet. Euroopa maad hakkasid omavahel võistleva muu maailma allutamise pärast ja Euroopa ühinemist sooviti kuni Teise maailmasõjani eeskätt selleks, et hoida ära uued omavahelised verised sõjad.

Lilienfeld ja Martens

Euroopa riikide koostöö mõte on olnud juba ammu liikvel ka Eestis. Põltsamaal elanud sakslasel Jacob Heinrich Lilienfeldil ilmus 1764. aastal kolmeosaline raamat "Uus riigiehitus", kus autor kirjeldas

tolle aja uusi relvi ja märkis, et ühes lahingus võib langeda juba 50 000–100 000 meest. Euroopas püsiva rahuni jõudmiseks soovitas Lilienfeld luua Euroopa riikide liidu. Selles pidi tagama rahu tribunal, kus kõik Euroopa riigid esindatud. Tribunali otsuseid eiravale riigile oleks avaldatud survet astmestatud abinõudega: algul hoiatus, seejärel diplomaatiliste suhete katkestamine, otsustusõiguse äravõtmine ning lõpuks sõjaline jõud.

Pärnus rätsepa perekonnas kasvanud Friedrich Martens oli tõenäoliselt esimene eestlane, kes hakkas rääkima Euroopa riikide tihedama koostöö vajadusest. 1880. aastatest Venemaa välisministeeriumi teenistuses olnud salanõunik professor Martens üritas Euroopa poliitikuid ja valitsusametnikke ühinemise otstarbekuses veenda Haagi esimesel rahukonverentsil 1899. aastal. Tema visioonis sai ühinemine alguse riikidevaheliste suhete rangemast õiguslikust reguleerimisest. Rahvusvahelise

Õiguse Instituudi presidendiks valitud Martens soovis rahvusvahelistele organisatsioonidele suurt rolli paljudes valdkondades. Alaline poliitiline ja majanduslik koostöö olnuks maailmajao riikide vahel olnud hea võimalus kindlustada rahu. Paraku ei leidnud see mõte laiemat mõistmist Venemaal ega Euroopas. Kuid 1899. aastal loodi siiski alaline rahvusvaheline kohus – Haagi Rahvusvaheline Arbitraažitribunal –, mille alaliseks liikmeks sai ka Martens.

Pärast Esimest maailmasõda sai Euroopa ühendamise idee hoogu juurde. Austriast pärit krahv Richard Coudenhove-Kalergi asutas Paneuroopa liikumise, mis hakkas Euroopa ühendamise mõtet laiemalt propageerima.

Paneuroopa liikumine Eestis

1920. aastate lõpus ja 1930. aastate algul pidasid mitmed Eesti poliitikud Paneuroopa liikumist parimaks võimaluseks maandada pingeid ja vältida sõda Euroopas.

Jaan Tõnissoni juhitud Eesti valitsus oli üks väheseid, kes toetas Prantsuse pea- ja välisministri Aristide Briandi poolt 1930. aastal Rahvasteliidule esitatud memorandumit "Euroopa föderaalsete liidu režiimi organiseerimisest" ning pani ette kutsuda kokku Euroopa konverents, alustamaks läbirääkimisi selle plaani ellurakendamiseks.

Eriti paistavad Paneuroopa liikumisega seoses silma Ants Piip, Kaarel Robert Pusta ning mitmekordne riigivanem Jaan Tõnisson. "Kõik, mis kõvendab Euroopa ühtehoidu, kindlustab ka meie rahvusvahelist iseolemist," kirjutas Pusta 1929. aastal Postimehes.

Paneuroopa Eesti Ühingu moodustamisel 1929. aasta 14. augustil Tallinnas osales 102 inimest, mõne kuuga kogunes liikmeid aga 250. Asutamiskoosolek valis Paneuroopa Eesti Ühingu esimeheks korduvalt Eesti välisministriks olnud rahvusvahelise õiguse professori Ants Piibu. Ühingusse astusid kindral Johan Laidoner, Eesti Panga president Jüri Jaakson ning Jaan Tõnisson. 1929. aasta oktoobris Tartus toimunud kõnekoosolekul toonitas Tõnisson Euroopa kultuurilist ühtekuuluvust, mis on asendanud keskaegse usulise ühtekuuluvuse. Euroopa peaks ühe oma keeltest, kõige parem inglise keele, rahvusvaheliseks keeleks võtma, ütles Tõnisson. Järgmisteks sammudeks oluksid tema sõnul vastastikuste tagatislepingute sõlmimine ja riigipiiride kaotamine. "Ei tee Euroopa seda mitte, siis ähvardab teda Kauge Ida saatus," lausus ta Jaapani ja Hiina konfliktile vihjates. Tõnissoni meelest tugevdanuks ühinemine Euroopa positsioone Vene ja Ameerika vastu.

1931. aasta septembris esines tollane välisminister Jaan Tõnisson Rahvasteliidu Euroopa uurimiskomisjoni koosolekul sõnavõtuga Paneuroopa toetuseks. Ta märkis, et seni on tehtud märgatavat tööd Euroopa konsolideerimiseks majanduslikul alusel, mis pole piisav, kui seda ei toeta ideeline liikumine ja vastav propaganda. Eesti välisminister kutsus Euroopa uurimiskomisjoni üles algatama liikumist, mis aitaks kaasa seniste rahvuslike tõekspidamiste muutmisele, kasutades selleks kasvatust, ajakirjandust, kino ja raadiot.

Euroopa liit oli kui õlekõrs, millest Vene ohtu tunnetanud Eesti valitsus pää-

semist lootis. "Kui Euroopa ei koosne enam eraldatud riikidest, vaid moodustab nii maadelt kui rahvalt üsna võimsa uniooni, siis on ta küllalt tugev, et panna vastu igale katsele, mida Venemaa võiks kavatseda tema tsivilisatsiooni kummutamiseks," kirjutas Piip 1932. aasta lõpus.

Samas muutis Euroopa ühinemise idee mõnegi valitsuse murelikuks. Kas liikmesriigid suudavad säilitada oma suveräänsuse? Kas ei tähenda ühisele poliitikale pühendumine rahvushuvide ohvriks toomist? Euroopa lõhestumisega fašismi võidukäigu järel häabus Paneuroopa idee ka Eestis.

Pärast Teist maailmasõda

Teise maailmasõja järel oli Euroopa ühendamise eestvedaja Winston Churchill. Tema 1946. aasta kõnega Zürichis Ülikoolis algab enamik Euroopa integratsiooni käsitlevaid õpikuid. Churchill toonitas, et Euroopa Ühendriikide loomine on Lääne-Euroopa poliitikas peamine. Belgia välisministri, hilisema NATO juhi, Paul Henri Spaaki sõnul innustas Churchilli ilus, kirglik ja poeetilise keelega kõne kõiki, kes uskusid vajasid luua uus Euroopa.

Pärast Teist maailmasõda mõisteti, et üksnes uute rahvusriikide loomine nagu pärast Esimest maailmasõda ei taga Euroopas rahu – oli vaja ka koostööd. Euroopa ühendamist toetasid samuti ameeriklased, kelle surve loodi esimehe üleeuroopaline koostööorganisatsioon, mis hakkas jagama Marshalli plaani kaudu eraldatud majandusabi. Winston Churchilli eestvõttel asutati Paneuroopa liikumise kõrvale oktoobris 1948 Euroopa liikumine, et propageerida laiadele rahvakihtidele maailmajao ühendamist veelgi mõjusamalt.

Eesti Euroopa liikumine oli tollal mõeldav üksnes väliseestlaste hulgas. Rootsis oli kümmekond aastat selle liikumise eesotsas meie eksilvalitsuse juht presidendil ülesannetes August Rei. Sotsialist Rei osa on seda tähelepanuväärsem, et enamikus maailmajao riikides andsid Euroopa liikumises kuni 1970. aastateni selgelt tooni parempoolsed poliitilised jõud.

Samal ajal lähtuti Eesti NSV-s Lenini väitest: "Euroopa Ühendriigid on kas võimatu või reaktsiooniline." 29. märtsil 1957 selgitas ajaleht Edasi oma luge-

jatele, et "üldturg" ja Euratom on uus vandenõu Lääne-Euroopa maade suveräänsuse ja sõltumatuse, julgeoleku ja rahu vastu, Ühendriikide ja teiste lääneriikide valitsevad ringkonnad püüavad neid plaane läbi suruda selleks, et allutada Lääne-Euroopa maad Lääne-Saksamaa monopolide majanduslikule ülemvõimule, muuta need maad kaitsetuks Bonni militaristide ja revanšistide ees. Rooma lepingu sõlmimise järel ilmusid Edasi artiklid, mille pealkirjad väljendasid Moskva suhtumist Euroopa ühinemisse üsna üheselt: "Vandenõu Euroopa julgeoleku vastu", "Ohtlik samm", "Ohtlik kavatsus", "Ühendriikide imperialistide uus sõjakäik Lääne-Euroopa maade suveräänsuse vastu". Moskva surve suhtus kogu idablokk kuni sotsialistliku süsteemi lagunemiseni Euroopa ühendamisega negatiivselt.

Euroopa ühendused

Praeguse Euroopa Liidu eelkäija oli Euroopa Sõe- ja Teraseühendus, mille asutamisel etendasid kesksel osal Prantsuse välisminister Robert Schuman ja plaanikomitee esimees Jean Monnet.

9. mail 1950 kutsus Schuman Monnet' ettepanekul ajakirjanikud Prantsuse välisministeeriumi, et "edastada erakordselt tähtis teadaanne". Ta tegi ettepaneku viia kogu Prantsusmaa ja Saksamaa terasetööstus ühise ülemameti alluvusse. "See oleks esimene samm Euroopa föderatsiooni poole, esimene otsustav samm Euroopa ehitamisel," ütles Schuman.

1951. aastal asutatud Euroopa Sõe- ja Teraseühendusega liitusid veel Itaalia ning Beneluxi riigid. Esimese Euroopa ühenduse edu sõe- ja terasetootmise suurendamisel ajendas 1957 looma veel Euroopa Majandusühendust ja Euroopa Aatomienergiaühendust (Euratom). Liitunud riikide majandus kasvas 1960. aastatel keskmiselt 5 protsenti aastas – kaks korda kiiremini kui USA-s või Suurbritannias.

Euroopa Majandusühenduse olulisimad komponendid olid ühine põllumajanduspoliitika ja tolliliit. Tollikontrollide kaotamine liikmesriikide vahelistel piiridel otsustati 1986. aasta ühtse Euroopa aktiga. Niisugust Euroopa koostöö tihendamist pooldas ka Ühendkuningriigi peaminister Margaret Thatcher: "Vabandades tõketest, võimaldades ettevõtetele

tegutseda üle Euroopa, saame kõige paremini võistelda USA, Jaapani ning uute majanduslike jõududega, mis tärkavad Aasias ja mujal.”

1988. aastal 17-kõitelise raamatu “Mitte-Euroopa kulud” avaldanud itaallase Paulo Cecchini juhitud teadlastekollektiivi väitel kaotaksid Euroopa riigid ühtse turuta 200 miljardit eurot aastas. Ettevõtjad ja tarbijad saavad ühtsest turust kasu eelkõige seetõttu, et on kadunud viivitused piiridel ja riikide erinõuded, mis takistavad kaubavahetust. Kokkuvõttes alanevad hinnad ja suureneb konkurentsivõime.

Maastrichti leping

Tohutu hüppe tegi Euroopa koostöö Maastrichti ehk Euroopa Liidu lepinguga, mis sõlmiti 1991. detsembris. Lepe laiendas Euroopa riikide koostööd välis- ja julgeolekupoliitikasse ning sätestas politsei- ja justiitskoostöö. Lisaks otsustati võtta kasutusele ühisraha euro. 1997. aastal sõlmitud Amsterdami leping tugevdas liikmesriikide koostööd keskkonna-, tarbijakaitse- ja sotsiaalküsimustes ning lõi eeldused Euroopa väeüksuste loomiseks.

Viimati jõustus Euroopa Liidu aluslepingutest 2000. aasta detsembris sõlmitud Nizza leping, mis vähendas suurriikide osalust liidu valitsusena tegutsevas komisjonis, kuid andis neile see-eest juurde hääli nõukogus ja parlamendis. Hoolimata sellest, et Nizza leping sõlmiti varasemate lepingutega võrreldes vaevaleisemalt, muutis see liitu siiski kõige vähem. Suur- ja väikeriikide jõu- ja vahetõrke ning institutsioonide tasakaal Euroopa Liidus jäid enam-vähem paika.

Euroopa tulevikudebatt

2002. aasta kevadel tulevikukonvendist tuult tiibadesse saanud Euroopa Liidu tulevikudebatt algas pool tosinat aastat tagasi, kui varises kokku Berliini müür ja endistele idabloki riikidele pakuti võimalust liiduga ühineda. Just tollal asuti tõsisemalt arutama kõiki neid küsimusi, mis annavad tooni ka käesoleva kümnenääd alguse tulevikudebatis. Debati nurgakivi on arusaam, et kuueliikmelisele liidule 1950. aastail loodud institutsioonid ei sobi 20 liikmega liidule, vaid vajavad põhjalikku reformimist.

Tulevikudebati olulisim küsimus on, kui tsentraliseeritud peaks EL olema ja

kui suveräänsed peaksid olema liikmesriigid. Küsimuse formuleeris juba 18. sajandil Euroopa liitumist soovitanud kuulus saksa filosoof Immanuel Kant: “Mida teha selleks, et tekkiv liit ühelt poolt liikmesriike ei lämmataks ja teiselt poolt liikmesriigid liiduga ikkagi arvestaksid?”

Mitmes Euroopa Liitu tutvustavas raamatus märgitakse, et Kanti nimetatud dilemma on lahendatud subsidiaarsuse põhimõttega, mida kasutab katoliku kirik ja mille pakkus Euroopa ühendamiseks välja Carlo Cattaneo 19. sajandi lõpul. Selle lähenemise kohaselt tuleb otsused vastu võtta sellel tasandil, kus vastava valdkonnaga saab kõige paremini tegelda. Euroopat puudutavaid üldisi otsuseid tehakse selle põhimõtte järgi EL-i tasandil, Eestile olulisi Eestis ja Mulgimaale olulisi asju otsustatakse Mulgimaal.

Subsidiaarsuse põhimõte, mis kirjutati 1993. aastal jõustunud EL-i asutamise ehk Maastrichti lepingusse, ei lahendanud siiski liidu ja liikmesriikide huvide tasakaalustamise probleemi. Esiteks ei ole alati selge, milliseid probleeme saab kõige paremini lahendada EL-i ja milliseid riigi või kohaliku omavalitsuse tasandil. Näiteks pole ühest vastust küsimusele, mil määral peaks EL-i eelarvest regionaalpoliitikaks eraldatava raha kasutamise üle otsustama EL, riik või kohalik omavalitsus. Samamoodi võib vaielda, mil määral peaks politsei alluma EL-i institutsioonidele, liikmesriikide valitsustele või kohalikele omavalitsustele.

Väärrib rõhutamist, et üksinda otsustamise asendumist ühiste otsuste tegemisega ei saa vaadelda üheselt kui riigi iseseisvuse vähenemist. Ameerika poliitoloog Barry Buzani sõnul võimaldab Euroopa Liit suurendada valitsuste juhtimisala ja legitiimsust, sest EL-i kaudu avaneb neil võimalus suunata globaalseid protsesse. Ühtlasi saavad valitsusvälised organisatsioonid vajadusel rohkem oponeerida valitsusega.

Õigusteadlased annavad tänases majanduse ja poliitika üleilmastumise tingimustes sõnadele “iseseisvus” ja “sõltumatus” üsnagi erinevaid tõlgendusi. Õiguskantsler Allar Jõks märkis aga tänavu mais ajalehes Pärnu Postimees, et mitme eksperdi arvates võimaldab just lähedane koostöö sarnaste huvidega riikide vahel igal osalejal oma ise-

seisvust ja sõltumatust kõige paremini kaitsta. Iseseisvus tuleb koostöö kaudu.

Euroopa riikide poliitikute ja kodanike seas pole toetus Euroopa ühendamisele päris ühesugune. Eesti eksvälisminister Toomas Hendrik Ilves sõnastas tänapäeva Euroopa dilemma 1998. a mais Helsingis: “Ühe nägemuse kohaselt on EL nagu NATO-gi vältimatu pahe. Selle tõlgenduse pooldajad usuvad, et EL on ennetav vahend halvimate arengute vältimiseks Euroopa ajaloos. Niisuguse suhtumisega inimesed tahavad, et EL-i liikmelisuse mõju rahvastele püsiks võimalikult väikesena. Tegelikuses on see üks pehme euroskeptisismi variant. Teise nägemuse kohaselt on EL uue tsivilisatsiooni ämmaemand, kus liikmesriigid on vabatahtlikult otsustanud töötada üha sügavama koostöö nimel, et toonitada Lääne-Euroopa valgustusajale iseloomulikke väärtusi. Mina isiklikult kuulun viimaste hulka.”

2002. aasta märtsis Euroopa riigi- ja valitsusjuhtide ülesandel tööd alustanud tulevikukonvent pidi selgitama:

- kuidas jaotada pädevusi EL-i ja liikmesriikide vahel;
- milline peaks olema põhiseaduste harta juriidiline staatus;
- kuidas lihtsustada EL-i lepinguid, et need oleksid kodanikele arusaadavamad;
- mismoodi kaasata rahvusparlamentid EL-i tegevusse.

2003. aasta juulis töö lõpetanud konvent esitas oma ettepanekud liikmesriikidele, kelle esindajad otsustavad valitsustevahelisel konverentsil 2004. aasta maiks, millised komisjoni ettepanekud seadustada. Praeguste plaanide kohaselt võiksid valitsustevahelise konverentsi otsused jõustuda aastatel 2007–2009. Selleks tuleb need eelnevalt heaks kiita kõigi liikmesriikide parlamentides või rahvahääletustel, sh Eestis.

Status quo

Eesti seisukohti Euroopa tulevikudebatis võib üldiselt iseloomustada *status quo* taotlemisena. President Arnold Rüütel märkis juba 2001. aasta septembris Rahvusraamatukogus peetud kõnes, et EL on riikide liit, kus väikeste liikmesmaade huvid on olnud hästi esindatud, ja meie huvides on, et selles suhtes midagi oluliselt ei muutuks.

18. juunil arutasid Haridusfoorumi ja Eesti Euroopa Liikumise esindajad Tallinna Reaalkoolis Eesti EL-iga liitumise küsimusi. Keskseks kujunes debatt liikumisega "Ei Euroopa Liidule", mida esindas Audentese magistrant ja Eesti Vabadusliikumise aseesimees Argo Loo (fotol esiplaanil).

Ka Edgar Savisaar märkis Keskerakonna kongressil 2002. aasta jaanuaris, et eelistab "oma südames" kindlalt iseseisvalt otsustavatest riikidest koosnevat EL-i tugeva keskujuhtimisega EL-i asemel. Säärased mõtted kordusid tänavu aprillis riigikogus toimunud EL-i teemaatika arutelul peaminister Siim Kallase, välisminister Kristiina Ojulandi ja riigikogu Euroopa asjade komisjoni esimehe Tunne Kelami sõnavõttudes.

Samas pole ükski Eesti juhtpoliitik kutsunud üles EL-i pädevust vähendada. Eesti kui väikeriik vajab võimalikult tugevaid rahvusvahelisi organisatsioone nagu kala vett, sest praktika näitab, et üksnes tugevad rahvusvahelised organisatsioonid suudavad tagada rahvusvahelisest õigusest kinnipidamise. Nõrgast ja hambutust Rahvasteliidust polnud väikeriikidele Teise maailmasõja eelabi. EL-i tõttu on aga näiteks vähem kui poolemiljonilise elanikkonnaga Luksemburgi positsioonid läbirääkimistel Hiina või Venemaaga sama tugevad kui Saksamaa omad, sest EL-i positsioon hõlmab ühtmoodi nii Saksamaa kui Luksemburgi huve ja võitleb mõlemale välja samad õigused.

Praeguse seisuga Euroopa tulevikukonvent suuri või põhimõttelisi muutusi Euroopa ülesehitusse ei paku. Konvent soovib üldjoontes säilitada seni-

se pädevusjaotuse. Enamushääletuse kasutamist tahetakse laiendada vaid asüüliküsimustele, võitlusele kuritegevuse vastu ja veel mõnele väiksemale valdkonnale. Euroopa Ülemkogu presidendi kavandatavat ametikohta ei saa pidada oluliseks muutuseks, sest ülemkogu saab kokku vaid 3–4 korda aastas ning Euroopa Liidu õigusakte vastu võtvas nõukogus on plaanis jätkata senist eesistumise süsteemi.

Rahvusparlamendid kaasatakse liidu tegevusse, neile antakse õigus otsustada, kas subsidiaarsuse põhimõttest lähtuvalt on mingit õigusakti vaja. Parlamentide kaasamise viis peegeldab üha kasvavat veendumust, et uusi üleeuroopalisi seadusi pole palju juurde tarvis. Välisminister Kristiina Ojuland iseloomustas EL-i seadusloomes kujunenud olukorda Pärnu Postimehes nii: "Viimase kümne aasta jooksul süvenes tendents laiendada EL-i pädevust, eriti pärast Maastrichti lepingu jõustumist 1. novembril 1993. Tänapäevaks on EL aga jõudnud seisu, kus üha rohkem on hakatud tunnustama üleregulatsiooni ja poliitilistes ringkondades on kujunemas üksmeel, et üleeuroopalisi seadusi tuleb edaspidi vähem vastu võtta."

Mis puudutab põhiseaduste hartat, siis see saab osana uuest Euroopa põhiseaduslikust lepingust õiguslikult sidu-

va jõu. Euroopa Liidu senised aluslepingud lihtsustatakse üheks põhiseaduslikuks lepinguks. Järgmine samm on vaadata üle Euroopa Liidu kõik ülejäänud õigusaktid. Selleks, et Euroopa, sh Eesti inimesed saaksid Euroopa seadustest paremini aru ja vajalikku õigusabi, on Euroopa Komisjon algatanud Euroopa seaduste lihtsustamise, mille käigus kirjutatakse õigusakte ümber ja seeläbi vähendatakse juba 2005. aastaks praegu 100 000 leheküljeni ulatuvat Euroopa Liidu õigust 35 000 lehekülje võrra.

Status quo säilimist ei peaks pelgama ka Euroopa suurema ühendatuse pooldajad. Pikka aega Euroopa juhtivate mõtlejate sihiks onnud Euroopa ühinemine on vaieldamatult toimunud. Viimasel kümnendil on Euroopa Liit teinud liikmesriikide koostöö edendamisel tohutu sammu edasi. Ühisraha euro kasutuselevõtt suurendab Euroopa ühtekuuluvustunnet aja jooksul veelgi. Siiski ei ole veel lõplikku vastust küsimusele, kas Euroopa Liit on valmis. Ta võiks mingil määral valmis olla, sest n-õ pidevalt liikuv märklaud pakub pinget vähestele, enamikule käib selle tabamine üle jõu.

Kirjandus

1. Buzan, B. State Security and Internationalization. Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe. London, Pinter Publishers, 1993.
2. Hirst, P. and Thompson, G. Globalization in Question. Cambridge, Polity Press, 1996.
3. Morin, E. Europa denken. Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1991.
4. Palk, P. Euroopa tulevik: liit või föderaalriik? Riigikogu toimetised, 5/2002.
5. Palk, P. Euroopa ühendamise lugu. Tallinn, kirjastus Argo, 2003.
6. Pinder, J. Euroopa Liit: põgus sissejuhatus. Tallinn, kirjastus Kupar, 2002.
7. Terk, E. Priorities of accession to EU: Estonian experts' viewpoint. – The priorities and problems of the accession to the European Union. Tallinn, Estonian Institute for Future Studies, 2001.
8. Veebel, V. Eesti Euroopa tulevikudebatis. Eesti välispoliitika aastaraamat. Tallinn, Eesti Välispoliitika Instituut, 2003.
9. Internetimaterjalid leheküljel www.euractiv.com.

Teise maailmasõja lõppedes oli Euroopa lõhestatud, üks pool sattus ühe ja teine teise suuresti Euroopa-välise poliitilise jõu mõju alla. See oli üks põhjusi, miks Euroopa lääneranna riikides tõusis taas päevakorda Euroopa integreerumise idee, ütleb Kaido Jaanson.

Euroopa identiteet ehk Euroopa ja Eesti

K a i d o J a a n s o n

ajaloolane ja politoloog

Eestis ikka ja jälle puhkev väitlus teemal "Mingem Euroopasse!" ja "Me oleme ju kogu aeg Euroopas olnud!" kujutab endast poleemikat kurtide ja pimedate vahel. Juri Lotman olevat taoliste vaidluste puhul öelnud, et alghariduse puudumist ei asenda miski.

Vaidlused muudab sageli mõttetuks mõistete erinev tõlgendamine. Tihti ei arvestata, et ühel ja samal mõistel võib eri olukordades olla erinev sisu. Võtame näiteks Euroopa. See võib olla geograafiline või tsivilisatsiooniline mõiste. Poliitiliselt võib Euroopaid olla rohkemgi kui üks. Erinevalt on tõlgendatud ka sõna "tsivilisatsioon". See mõiste tekkis 18. sajandil Prantsusmaal. Esialgu käsitati

tsivilisatsiooni ainsuslikult – kõrgema astmena ühiskonna kui terviku arengus. Tsivilisatsioon vastandati barbaarsusele, millele oli eelnenud metslus. Üks viimaseid tuntud autoreid, kes tsivilisatsiooni nõnda käsitas, oli Lewis Henry Morgan (1818–1881). Meie vanem põlvkond tunneb teda tänu Engelsile, kes andis Morgani seisukohtadest põhjaliku ülevaate oma raamatus "Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine" (1884).

Alates Oswald Spenglerist (1880–1936) käsitatakse tsivilisatsiooni mitmuslikult: maailmas võib ühel ajal ehk üksteise kõrval, aga ka üksteise järel eksisteerida mitu tsivilisatsiooni. Spengleri arvates oli või on maailmas kaheksa sõltumatut ja kordumatut kultuuri ehk tsivilisatsiooni.

20. sajandi suurimad ehk tähtsaimad tsivilisatsiooniteoreetikud on inglane Arnold Toynbee (1889–1975) ja ameerik-

lane William McNeill (1917). Toynbee järgi on maailma ajaloos olnud 23 tsivilisatsiooni, neist 17 surnud ja 6 elavat. Surnud tsivilisatsioonide oli Toynbee järgi 12 Vanas ja 5 Uues Maailmas (Ameerikas). Esimene tsivilisatsioon ehk tsivilisatsioon üldse sündis seal, kus äsja toimus sõda, mis sisuliselt ei ole veel lõppenud – Sumeris, Iraagi lõunaosas.

Sumerid

Millalgi ajavahemikus 5200–4800 aastat tagasi asustasid ei-tea-kust tulnud sumerid Mesopotaamia lõunaosa, seega ala, mis laias laastus langes kokku senise lõunapoolse lennukelutsooniga Iraagis. Nad rääkisid keelt, mis pole ühegi tänapäeval tuntud keele sugulane.

Sumerid leiutasid esimese kirja, nad jagasid ringi 360 kraadiks, oskasid rakendada Pythagorase teoreemi (ehkki

Pythagorase enda sünnini oli jäänud veel kaks ja pool tuhat aastat), siin sündisid esimesed linnad ja linnakultuur. Siin algas, võrreldes maailma muude osade ja mitmete teiste aegade taga, kiire tehniline areng: ader, metallurgia, skulptuur, ratasveokid, purjelaevad, monumentaalarhitektuur – kõik need sündisid siin.

Sumerid pühitsesid kord aastas travestiakultust – mehed esinesid naistena, naised rõivastusid sõduriteks. Elunautimisel jõudsid sumerid selliste rafineeritud lõbudeni, mille avaliku propageerimiseni pole veel jõudnud tänapäeva Lääski. Soodom ja Komorra on olemas olnud. Sumerid olid ka need, kes leiutasid õlle. Millalgi 3900 aastat tagasi lahkus Sumerimaa linnast Ur Aabram, kellest sai Aabraham. Rännanud läbi Egiptuse, Juudamaa ja maailma, hakkasid tema järeltulijad 19. sajandi lõpul siia kanti tagasi saabuma.

Sumerid olid esimene Uus Maailm. Sumerite ümber hakkas otsekui kiirtena tekkima teisi tsivilisatsioone – mida lähemal Sumerile, seda varem. Egiptuse 1. ja 2. dünastia valitsesid paarsada aastat hiljem, 4850–4650 aastat tagasi, India Harappa kultuur eksisteeris alles poole tuhande aasta pärast, perioodil 4500–3800, Hiina legendaarne Xia dünastia valitses tuhat aastat hiljem, 3800–3500 aastat tagasi. Ameerikasse jõudsid tsivilisatsioonid üldse alles pärast Kristust.

Sumeri tsivilisatsioon suri nagu paljud teisedki tsivilisatsioonid pärast teda. Sumerite keelest sai tollase Mesopotaamia "ladina keel". Siis tulid semiidid, kes rajasid Akadi ja kelle valitseja Sargon lõi siin 4300 aastat tagasi ajaloo esimese impeeriumi.

Toynbee, McNeill, Huntington...

Lääne tsivilisatsioon kujunes Toynbee teooria kohaselt Minose tsivilisatsioonist Helleni ja Lääne-Euroopa tsivilisatsioonide kaudu. Vene tsivilisatsiooni on kujunenud Helleni tsivilisatsioonist, aga Bütsantsi tsivilisatsiooni kaudu. Minose tsivilisatsioon on ka Islami tsivilisatsiooni lähtepunktiks, kuid selle puhul on vaheastmeteks Süüria ja Araabia tsivilisatsioonid. Kuus kaasaegset tsivilisatsiooni olid Toynbee'i Lääne, Vene, Islami, Hindu, Ida-Aasia ja Jaapan.

McNeill oli Toynbee õpilane, kes Toynbee järeltulijate palvel on muide kirjutanud ka Toynbee eluloo. Kui lühidalt öelda, siis eristab Toynbee'd ja McNeilli see, et Toynbee arvates peituvad tsivilisatsioonide arengujõud iga tsivilisatsiooni sees, McNeill näeb aga tsivilisatsioonide arengustiimulit eeskätt nendevahelistes kontaktides. Viimasel ajal maailmas laineid löönud ja ajuti otse lööksõnaks kujunenud Samuel Huntingtoni raamatust "Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine" saab paremini aru, kui tunda Toynbee ja McNeilli loomingut.

Lisaks Toynbee'le ja McNeillile lähtub Huntington veel teistestki uurijatest. Tema teose eestikeelse tõlke 55. leheküljel on loetletud 17 sellist autorit ja need pole veel kaugeltki kõik. See polnud Huntington, kes "leiutas" tsivilisatsioonid. Seejuures ei käsitle Huntington tsivilisatsioonide kokkupõrget igavikulisena (mida kiputakse talle omistama), vaid kui rahvusvaheliste suhete konfliktide allikat teatud kitsal ajalõigul, 20. sajandi lõpul ja 21. algul. Mis oli enne, me teame, mis tuleb pärast, me ei tea veel, ütleb ta. Samas peab muidugi meeles pidama, et tsivilisatsioonide teooria on siiski vaid üks variante seletada maailma ajalugu.

Kuid tsivilisatsioonide teooria ei ole spekulatsioon, see tugineb tohutu materjalihulga läbitöötamisele. Arnold Toynbee põhitoos koosneb kaheteistkümnest köitest, milles on kokku üle kolme tuhande lehekülje. Sellest "mammutist" on tehtud kaheköiteline kokkuvõte, mis on pealkirjaga "Uurimus ajalooost" ka eesti keelde jõudnud. Tartu Ülikooli teaduslikus raamatukogus on hulgaliselt mahukaid, kuid populaarseid ingliskeelseid tsivilisatsioonide ajalugusid, mida vajaduse korral võib kasutada õpikutenagi. Neid võib kergesti leida selliste autorite tagant: Chodorow, S., Craig, A. M., Goff, R. D., Kagan, D., Lerner, R. E., McKay, J. P., Perry, M., Winks, R. jt.

Aleksander Kesküla

"Tsivilisatsioon" oli ka eestlase Aleksander Kesküla lemmiksõnu. 1919. aastal pani Vene diplomaat Anatoli Nekljudov kirja aprillis 1917 toimunud vestluse Keskülagale. Võib uskuda, et aruandeid kirjutama harjunud diplomaadi mälu oli

täpne. Tema poolt Kesküla omistatud tekstis esineb sõna "tsivilisatsioon" viis korda. 1916. aasta juunis esitas Kesküla eestlaste nimel Rahvuste Liidu III konverentsile Lausanne'is 22-leheküljelise memorandum, kus see sõnatüvi kordub 27 juhul. Teise maailmasõja lõppedes olevat Aleksander Kesküla pannud paberile pikki memosid sellest, mida ta arvas Teise maailmasõja järgse maailmakorralduse kohta. Need memod olid "segu geopolitikast, ajaloost, kultuurist à la Huntington, tsivilisatsioonide konfliktist", ütleb tema kasvandik, Yale'i ülikooli politoloogist emeriitprofessor Juan Linz, kellele Kesküla oma memosid näitas ja ette luges.

Lääne-Euroopa tsivilisatsioon...

Lääne(-Euroopa) tsivilisatsioon kujunes 8.–9. sajandil territooriumil, mille keskmes paiknes Frangi ehk Karl Suure ehk Karolingide impeerium. Kujunes kahe sugusest algest: helleniseerunud Rooma tsivilisatsiooni riisemetest ja barbaritest germaanlastest. Muide, 1950. aastail tekkis just sellesamas piirkonnas Euroopa Majandusühendus, praegune Euroopa Liit. Karl Suure impeerium oli nimelt kolme Euroopa praeguse suurriigi eelkäija, tema rüpest on kasvanud välja Prantsusmaa, (Lääne-)Saksamaa ja (Põhja-)Itaalia. Loomulikult hõlmas Karl Suure impeerium ka tulevast Belgiat ja Hollandit, Luksemburgist rääkimata.

Sealt hakkas Lääne(-Euroopa) tsivilisatsioon levima. Selle "päralejõudmise" kõige iseloomulikumaks märgiks oli ristiusu vastuvõtmine, kuigi tsiviliseerumine ise oli muidugi pikaajalisem ja ulatuslikum protsess. Lühidalt öelduna iseloomustavad tsivilisatsiooni linnade teke, teatud tasemel põllundus, mingi kiri, riiklus, ametnikkond.

Poola võttis ristiusu vastu 966. aastal, Ungari kolmkümmend aastat hiljem, 996. Taani ristiti 960. aastail ja islandlased võtsid ristiusu vastu aastal 1000. Umbes samal ajal hakkas ristiusk levima ka Norras, kus see kinnitati riigiusuks Olav Haraldssoni ajal (1016–1028). Üle-eelmise aastatuhandevahepaiku ristiti ka Rootsi kuningas Olof Skötkonung, kuid see ei tähendanud veel, et kogu Rootsi oleks meelt muutnud. Seega ei moodustanud Skan-

dinaavia esialgu veel Euroopa tsivilisatsiooni osa ja viikingite retki Lääne-Euroopa rannaladele 8.–9. sajandini võib vaadelda kui põhjalaste võitlust kujuneva Lääne-Euroopa tsivilisatsiooniga – see oli võitlus, millele skandinaavlased lõpuks alla jäid.

Ristiusu lõplikku kinnistumist Skandinaavias – nagu ka Kesk-Euroopas – märgistas peapiiskopkondade loomine: Taanis 1104 (Lundi peapiiskopkond), Norras 1152 (Nidaros) ja Rootsis (Uppsala). Poolas ja Ungaris rajati peapiiskopkonnad vastavalt aastal 1000 (Gniezno) ja 1001 (Esztergom), seega üle sajandi varem. Üleminek paganluselt ristiusule ja riikluse areng olid Kesk-Euroopas seega kulgenud kiiremini kui Põhjas.

...ja Eesti

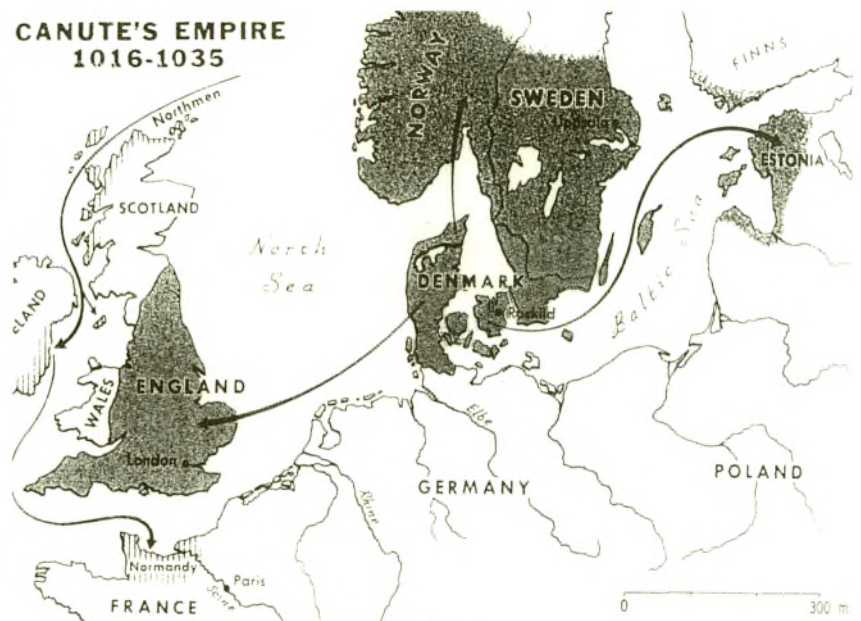
Ühtlasi oli see aeg, mil pandi paika piir Lääne- ja Ida-Euroopa (Bütsantsi) tsivilisatsioonide vahel. Bulgaaria võttis ristiusu vastu Bütsantsilt aastal 865, Kiievi vürstiriik tegi seda aastal 988. Poolasse, Ungarisse ja Skandinaaviasse tuli ristiusk Läänest. Lõplikult lahkesid ristiusukirikud rooma- ja kreeka-katoliku, lääne- ja idakristluseks 1054. aastal.

Ida- ja läänekristlaste vahele jäid balti ja läänemeresoome hõimudest paganad. Rein Taagepera on märkinud, et põhjapoolsete germaani ja slaavi hõimude kristianiseerimine kulges kiiresti, sest nende lõunapoolsed suguvennad olid juba ristitud, nende hulgast leiti misjonäre, kellel puudus keelebarjäär. Balti ja läänemeresoome hõimudel sellised "lõunalased" puudusid.

Täpselt 150 aastat pärast kristluse lahknemist ida- ja läänekristluseks pöörasid seni muhameedlastega võidelnud ristisõdijad oma relvad otseselt idakristlaste vastu, vallutades Jerusalemma asemel Konstantinoopoli (1204) ja hoides seda linna mitukümmend aastat enda valduses. Samal ajal algas ka Maarjamaa vallutamine. Lääne "ristisõjad" Läänemere piirkonnas ei olnud üksnes võitlus paganlusega, vaid ka osa võitlusest idakristlusega.

13. sajandil jõudis Lääne tsivilisatsioon Eestisse. Oma muistset vabadusvõitlust võime hinnata mitmeti. Ühelt poolt sellesse suhtuda kui 700-aastase orjaaja algusse ja kadunud vabadust

CANUTE'S EMPIRE 1016-1035

Joonis 1. Knud Suure impeerium (tumedam ala). Tsvivilisatsioonide piirid ei lange üheselt kokku riikide piiridega. Eestist on Knud Suure impeeriumisse arvatud üksnes lääneosa. Idaosa, kuhu Kiievi Rus tegi samal ajal invasiooni, asutades 1030. aastal Tartu kohale Jurjevi-nimelise kindlustatud punkti, jääb väljapoole Knud Suure impeeriumi. Allikas: McNeill, 1996.

härdat taga nutta. Teisest küljest olid Lääne-Saksamaalt ja Lõuna-Skandinaaviast tulnud jõud Lääne tsivilisatsiooni põhi- ehk kujunemiselaga tiheidaimalt seotud. Teisisõnu – Eesti sattus 13. sajandi algul Euroopa tsivilisatsiooni arenumate elementide valdusse, seda küll vägivaldselt.

Paradoksaalne, kuid jäanuks me mõne teise tsivilisatsiooni haardesse, poleks meil oma muistsest vabadusvõitlusest sellist monumenti, nagu Henriku Liivimaa kroonika. Parimal juhul oleks meie kohta ehk mõni ebamäärane rida kuskil *letopisis*... Samas peab arvestama, et Lääne-Euroopa ise ei moodustanud tolal veel maailma tipptsvivilisatsiooni.

1207. aastal sai Liivimaast Püha Rooma keisririigi provints, 1225. aastast selle keisririigi markkrahvkond ja Riia peapiiskopist keisririigi vürst. Liivimaa feodaliseerus 13. sajandil Lääne-Euroopa mallide järgi. Eesti oli Vana-Liivimaa Euroopa tsivilisatsioonist siiski mõnevõrra saarena eemal. Teisisõnu – side Saksamaaga oli mereline.

Eesti sidet Lääne-Euroopa tsivilisatsiooniga võib otsida ka varasemast ajast. William McNeill 1996. aastal ilmunud "Tsvivilisatsioonide entsüklopeedias"

paiknevale Knud Suure (1018–1035) kaardile, mis kujutab Taanit, Norrat ja Inglismaad haaranud impeeriumi, on paigutatud ka Eesti.

Nii asus Eesti ala 13. sajandi algul Euroopa tsivilisatsiooni põhjapiiril. Aleksander Kesküla järgi kuulus Eesti algusest Põhja-Euroopa kultuuripiirkonda, mille 13. sajandil allutas Kesk-Euroopa (Saksamaa) ja seejärel Ida-Euroopa (Venemaa). Esimest korda sattus Eesti riiklikult väljapoole Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni piire alles 18. sajandil, Põhjasõja ajal, *de facto* 1710, *de jure* 1721.

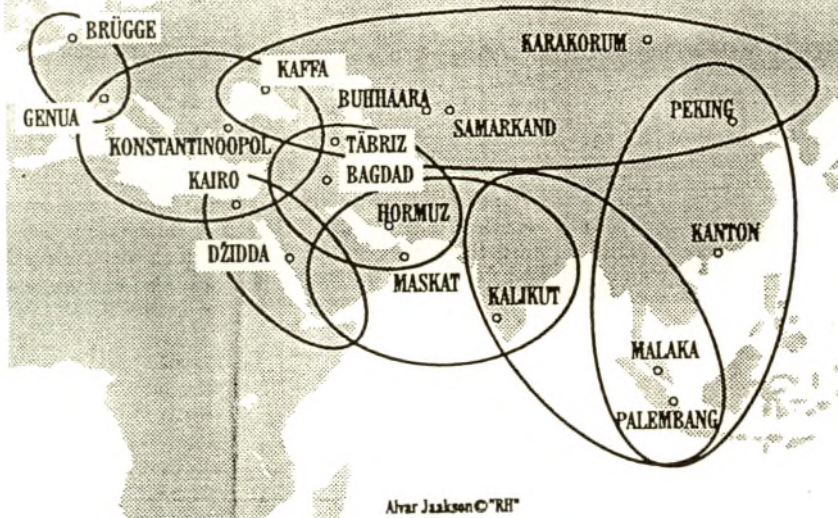
Läbi aegade on Lääne tsivilisatsiooni inimese kõige iseloomulikum joon olnud ning eristanud teda teiste tsivilisatsioonide kandjatest võime muutuda, vastata väljakutsetele, mida on esitanud või esitab muutunud elukeskkond, olgu loodus või midagi muud. Hakkas see ilmne 15. sajandi lõpus. Selleks ajaks oli Euroopa omandanud oma nime ja olid valminud ka esimesed Euroopa ühtsuse projektid.

Euroopa ühtsuse idee

Lääne(-Euroopa) tsivilisatsiooni esimestel sajanditel väljendas ja sümboliseeris tema ühtsust eeskätt religioon, kristlus. Termin "Euroopa" hakkas juurduma al-

VANA MAAILMA 8 KULTUURIREGIOONI 13. SAJANDIL

Joonis 2. Vana Maailma kultuuriregioonid 13. sajandil. Lääne-Euroopa oli siis alles pisike, ka pole autor pidanud vajalikuks selle piire Läänemereni venitada.
Allikas: Janet L. Abu-Lughodi Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350 (New York, Oxford University Press, 1991)

les 14. sajandil. Dante (1265–1321) kohta on veel teada, mitu korda ta kasutas sõna “Euroopa”, ainult veidi hiljem elanud Petrarca (1304–1374) puhul pole selle sõna kasutamissagedust enam suudetud kokku lugeda.

Ühteaegu sündis Euroopa ühtsuse idee. 1280. aastail koostasid oma projektid kaks munka, Admonti Englebert ja Roesi Alexander. Need hiljem unustusse vajunud kavad olid tol ajastul üsna tuntud. Üle aegade on elanud ja tänastesse õpikutessegi jõudnud Dante “De Monarchia” (1311). Kui lugeda, et sajan-disse mahub kolm inimpõlve, siis elas Euroopa ühtsuse idee tekkides selle tsivilisatsiooni rüpes teine-kolmas generatsioon eestlasi.

Euroopa poliitilise koostöö ja ühtsuse esimene kavand valmis 1462. aastal. Selle autor oli Böömi kuningas Georg Podiebrad (1458–1471) ja tema kava käsitles kristlaste liitu türklaste vastu (“De Unione Christianorum Contra Turcos”). Edasi järgnes paar sajandit vaikust – Lääne-Euroopa vaevles ususõdades. Euroopa ühtsuse järgmise kava “Grand Dessein” pani Sully hertsog (1560–1641) kirja 1641. aastal. Need olid mälestused, kus autor omistas selle plaani oma kunagisele patroonile,

Prantsuse kuningas Henri Neljandale (1553–1610).

Selle suure kava kohaselt tulnuks Habsburgide võimu alt väljapoole jäävas Euroopas moodustada 15 ligikaudu ühesuurust riiki, mis loonuks omavahealise liidu. Sel liidul oluks oma pealinn, kus paiknenuks liikmesriikide esindajatest koosnev parlamenditaoline moodustis, liidu raames kehtinuks vabakaubandus (tollipiirid oleks likvideeritud) ning liidul oluks ühine raha ja armee. Liit ühendanuks endas nii roomakatoliiklike kui protestantlike maid. Kuna ühendusse oleks kuulunud ka Rootsi, oleks selle idapiir jooksnud piki Peipsit, sest Eesti kuulus tollal Rootsi alla.

Euroopa ja Läänemere regioon

Kui Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni esimene ekspansioon oli suunatud Vana Maailma sisemusse, Vahemere idaossa (ristisõjad 11.–13. sajandini) ja Ida-Euroopasse (*Drang nach Osten* või *Ida-asustus* 12.–14. sajandini), siis teisel ajajärgul pööras Euroopa pilgu maailmamererele, eemale Euraasia südamest.

1492. aastal jõudsid eurooplased Ameerikasse, 1498. aastal Indiasse ja 1517. aastal Hiinasse. Euroopa hege-

moonia saavutas oma tipu 19. sajandi lõpuks, mil Euroopa oli allutanud kaks kolmandikku maailmast ja temast oli kujunenud Lääne tsivilisatsioon – harudega Põhja- ja Lõuna-Ameerikas ning Austraalias. Tugeva hoobi Euroopa tsivilisatsiooni võimsusele andsid aga Esimene ja Teine maailmasõda, mis sisuliselt olid Euroopa kodusõjad. Teise maailmasõja lõppedes oli Euroopa lõhestatud, kusjuures üks pool sattus ühe ja teine pool teise suuresti Euroopavälise poliitilise jõu mõju alla. See oli üks põhjusi, miks 20. sajandi keskpaiku tõusis Euroopa lääneranna riikides taas päevakorda Euroopa integreerimise idee.

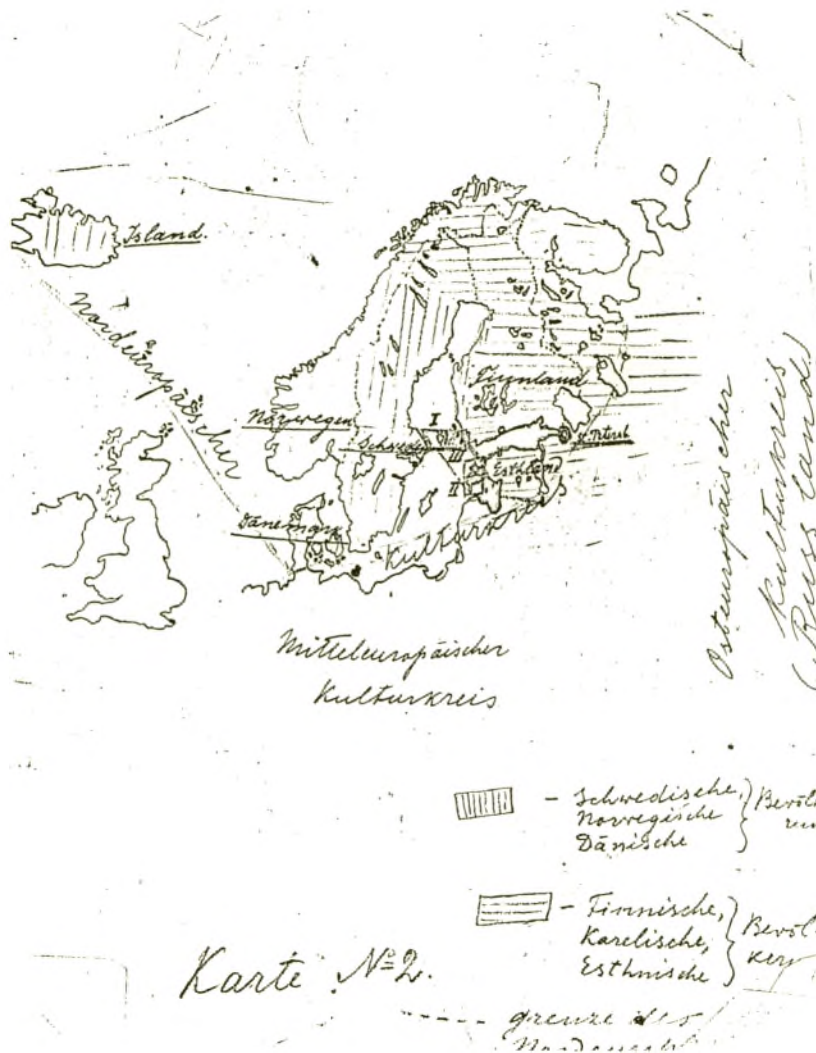
15. sajandi lõpul alanud Euroopa tõus ja tema pöördumine näoga maailmamererele mõjutas ka kõige otsesemalt Läänemere regiooni ja Eesti saatust, sest üleeuroopalised struktuurid hakkasid Läänemere piirkonnas nõrgenema. Esialgu tuli see kasuks ühele siinsele riigile, Rootsile, kelle hegemoonia kõrgus Läänemerele 17. sajandil. Kõige täielikumalt kasutas aga Läänemere-äärsete struktuuride jätkuva nõrgenemise oma huvides ära Venemaa, seda enam, et alates 15. sajandi lõpust oli tema jaoks kadunud igasugune oht idast.

Venemaa esimene katse Läänemerele jõuda – Liivi sõda (1558–1583) – küll ebaõnnestus, samuti järgmine katse 17. sajandi keskpaiku. Seda õnnestunum oli aga kolmas katse, Põhjasõda (1700–1721), mille ajal (1710) köideti Eesti ja Läti alad Venemaa külge. Algas uus ajajärk Läänemere-äärsetes rahvusvahelistes suhetes. See regioon muutus suurriikide mängu- ja tallermaaks, sest Venemaa ei jäänud sugugi ainsaks suurvõimuks, kes siin tegutses.

Eesti nn kirjaliku ajaloo esimene etapp kulges algusest kuni 17. ja 18. sajandi vahetuseni suhteliselt rahulikult, ilma väliste sekkumisteta, või olid need sekkumised ajutised. 17. ja 18. sajandi vahetusest kuni 20. sajandi esimese kümnendini esinesid siin hegemoonidena riigid, mille raskuskese ehk jõujuured on Läänemere regioonist kaugemal (Venemaa, Saksamaa, Suurbritannia).

Sattunud Venemaa valdusse, ei muutunud aga olukord Eestis jäägitult sarnaseks olukorraga Venemaal. Esiteks sätestati nn Balti erikord. Balti kuber-

Joonis 3. Euroopa tsivilisatsiooni kolm kultuuripiirkonda. Aleksander Kesküla järgi põrkuvad Läänemere piirkonnas kolm kultuuripiirkonda: Ida-Euroopa kultuuripiirkond ehk Venemaa (Osteuropäischer Kulturkreis ehk Russland), Kesk-Euroopa kultuuri- piirkond (Mitteleuropäischer Kulturkreis) ja Põhja-Euroopa kultuuripiirkond (Nordeuropäischer Kulturkreis). Viimane algab läänes Islandist, koosneb ühelt poolt Taanist, Norrast ja Rootsist ning teiselt poolt Eestist ja Soomest, ulatudes Karjalani. Põhja-Euroopa kultuuripiirkonna lõunapiir kulgeb Eesti praeguse lõunapiiri kohal. Allikas: Aleksander Kesküla fond Stanfordi (USA) Hooveri Sõja, Revolutsiooni ja Rahu Instituudi arhiivis. Kesküla joonistatud kaart.

mangude haldamine erines tunduvalt Venemaa sisekubermangude omast, säilitades paljugi rootsiaegset. Sakslas- test koosnev valitsev kiht jäi endiseks. Võim Balti kubermangudes kuulus rüü- telkondadele, kelle esindused Maapäe- vade näol valisid oma täidesaatvad or- ganid ja kinnitasid tähtsaid ametnikud. Tänu Balti erikorrale ei muutunud Eesti Venemaa sisekubermangude sarna- seks ega venestunud. Balti erikord ta- kistas venelaste võimalikku migratsioo-

ni, säilisid Eesti tihedad sidemed Euroo- pa, esmajoones Saksamaaga.

Teiseks – ühiskondlikud arenguprot- sessid kulgesid Eesti aladel suuresti teistsuguses rütmis kui Venemaal. Rüü- telkonnad kaotasid pärisorjuse Eestis 19. sajandi algul, Põhja-Eestis 1816. ja Lõuna-Eestis 1819. aastal. Seejuures likvideeriti pärisorjus Preisi 1807. aasta maareformi eeskujul. Venemaal kaotati pärisorjus tubli põlvkond hiljem (1861) ja tunduvalt suuremate kitsendustega.

Rahvuslik ärkamine Eestis toimus sa- muti Euroopa mallide kohaselt ja moo- dustas osa Euroopa rahvaste vabadus- liikumisest. 1918. aastal omandatud ise- seisvus võimaldas Eestil taas tihendada sidemeid Lääne tsivilisatsiooniga ja ehkki 1940. aastale järgnenud perioodil sattus Eesti Ida-Euroopa mõju alla tuge- vamalt kui kunagi varem, on kogu eel- nenu olnud meie praeguse edukuse alus.

Kirjandus

1. Bartlett, R. Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn, 2001.
2. Braudel, F. A History of Civilizations. New York, 1963.
3. Huntington, S. Tsivilisatsioonide kokku- pörge ja maailmakorra ümberkujunemine. Tallinn, Fontes, 1999.
4. Jaanson, K. Ajalugu kui taust: maailm ümber Eesti. – Eestile mõeldes. Vabariigi Presidendi Akadeemiline Nõukogu 1994–2001. Tallinn, 2001. 63–70.
5. Jaanson, K. Aleksander Kesküla (1882–1963) maailmanägemus. Acta Historica Tallinnensia, 6, 2002. 108–124.
6. Jaanson, K. Geopoliitiline seisund. Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud. Tallinn, 2000. 41–48.
7. Jaanson, K. The Baltic Sea Region in International Relation of the Twentieth Century: The Seminal Nature of The Interwar Period. Journal of Baltic Studies. Vol. XXXII, Number 3. 267–288.
8. Kesküla, A. Eesti küsimus ja Põhjala küsimus. Akadeemia, 2000, nr 9. 1863–1885.
9. Klinge, M. The Baltic World. Helsinki, 1994.
10. McNeill, W. A World History. New York, 1967.
11. McNeill, W. The Rise of the West. A History of the Human Community. Chicago, 1963.
12. Toynbee, A. Uurimus ajaloost. Tartu, 2003.

Rändavad kultuurid ja keeled, mitte rahvad, väidab professor Ago Künnap.

See hirmus inglise keel

A g o K ü n n a p

Tartu Ülikooli uurali keelte professor

Meil on hirm pealetungiva inglise keele ees ja me tahaksime seda halvustada nagu vaenlast ikka. Et on üks kohmakas puutelgedega kaadervärk, ei anna meie keeruka ja kauni eesti keelega võrrelda. Ometi kõneleb seda keelt maailmas üle pooleteist miljardi inimese, neist 330 miljonit igapäevase keelena, ja pole neil häda midagi – saavad selle keele abil hakkama küll, nagu saadakse hakkama teiste, enamasti hoopis teistsugustegi keelte abil.

Inglise keel pole ladina keel

Me lohutame end vahel lootusega, et üle ilma levinud inglise keel laguneb suurte vahemaade tõttu kõnelejaskonna rühmade vahel sarnaselt ladina keelega mitmeks keeleks, kaotades nii oma ühtsuse ja võimsuse. Mõnikord kõneldakse Kanada, Ameerika, Austraalia jne inglise keelest kui omaette keeltest. Üks mu sõber kõhistas mõnusasti naeru, kui kohalikud talle Niagarat näidates ütlesid *naiõgaarõ*. Mina olin aga päris tõsiselt hädas, kõneldes telefoni teel Austraalia

ametnikuga, kes ütles panga nimeks *aibii* – meil oli kahekesi hulga edasitagasi seletamist ja tähestiku tähtede lappamist, enne kui võisin olla kindel, et see pank on ikkagi AB ja mitte IB. Tölkides Horisonidile inglise autori Godfrey Hewitti artiklit ajakirjast Nature, pidin võtma arvesse, et *grasshopper* tähendab Inglismaal rohutirtsu ja *hedgehog* siili, mitte aga rändrohutirtsu ja okassiga, nagu on tavaks ameeriklaste kõnepruugis. Nii et segadust teinekord kui palju!

Paraku pole lootust, et sellist segadust juurde tuleks. Õieti oleks lootust ainult siis, kui ingliskeelsed rahvad oma lugemis- ja kirjutamisoskuse unustaksid. Sest kiri on fantastiliselt võimas tegija. Hiina keelest kõneldes ei mõtle me tavaliselt üldse sellele, et õigupoolest räägitakse Hiinas kümnekonda keelt, mis kõik pannakse kirja ühtemoodi. Ehk teisiti öeldes: hiina hieroglüüfikirjast saavad nende keelte kõnelejad aru, kuigi ei tarvitse üksteise suulist kõnet alati mõista. Hiina kiri loob seega tohutu, kui-

gi mingis mõttes näilise terviku. Inglise keelega on juhtunud midagi samalaadset – öeldagu *eibii* või *aibii*, kõneks olnud panga nimi kirjutatakse ikka AB.

On väidetud, et inglise keele kõige võimsam levitaja on nüüdseks internet. (Võtke juba ainuüksi nimetus *internet* ise – proovige selle asemel eestikeelset vastet kasutada! Või proovige see lihtsalt eesti keeles lahti mõtestada – peate vist tunnistama, et te pole kunagi püüdnud seda teha! No just – see inglise keel imbub meisse ju ka sel moel.) Euroopa ajaloost on üldteada näide, kuidas Rooma impeeriumi ladina keel laguneneb ja muutus – sisuliselt segunes muude keeltega – romaani keelteks (itaalia, prantsuse, hispaania, portugali, rumeeania). Paraku pole inglise keele samasugust lagunemist "inglaani" keelteks enam loota. Sest ladina keele lagunemise ajaks polnud Euroopas veel trükkunstigi leiutatud (internetist kõnelemata), ka kirjaoskusega olid lood kehvad: ladina keele lagunemine oli peaaegu puhtalt suuline protsess. (Meist hoopis

Eesti keeleline situatsioon umbes 7500 aastat tagasi. Indoeuroopa keeled on ilmunud mediterräänsesse võõndisse. Sellele võis kaasa aidata Musta mere veetaseme tõus, mis põhjustas maaharijate rändamise sealt uutele aladele. Bs – baski-, IE – indoeuroopa- ja U – uralikeelne ala.

erinevates tingimustes on viimastel sajanditel küll nn pärismaalaste juures "inglaani" keeli suuliselt tekkinud.)

Väärtushinnangud muutuvad

Miks üldse võetakse uusi keeli omaks? Põhjus on ilmselt selles, et iga uus põlvkond väärtustab midagi uut. No näiteks eelistab meie noorsugu juba mõnda aega pea peal breigi väänajaid väljapeetud rütmis kaerajaani tammujatele jne. Ega siis eesti keeltki igavesti väärtustata – seda ei maksa küll loota.

150-miljoniline vene keelt emakeelena kõnelev elanikkond meie vahetus naabruses on tekkinud eelkõige keelevahetuse tulemusena. Asi sai alguse juba paljude tuhandete aastate eest ja hoogustus umbes poolteist tuhat aastat tagasi ning üha sel teel, et soomeugrikeeled siirdusid põlvest põlve üha arvukamalt slaavi keelekujule. Neile lisandusid aja kuludes teiste keelte kõnelejatest keelevahetajad, ikka sedamööda, kuidas Vene riik ida suunas laienes ja sinna vene vahetuskeelt käeulatusse toimetas. Hüpotees slaavlaste massilisest sisserändest kaugele soome-ugri aladele on kõrvale heidetud. Piltlikult öeldes on rännanud üksnes slaavi keel ja kultuur. Arvatakse, et kogu Euroopas on rahvaste rändamine olnud "keelte rändamisega" võrreldes minimaalne.

Olen hoidnud end oma eriala tõttu kogu aeg kursis soome-ugri ja samojeedi keelte nii ajaloolise kui ka kaasaegse käekäiguga ning olen äärmiselt pessimistlik nende keelte säilimisvõimaluste suhtes Vene riigis. Isegi panrussismi

surve all (mis peaks ju tekitama trotslikku soovi oma emakeelt säilitada) on soome-ugri ja samojeedi keeli kõnelevad inimesed läinud põlvkondade vahetumise perioodidel üle vene keelele. Meie pole küll enam Vene riigi alamaid, kuid peale panrussismi on maailmas teisigi ja palju tegusamaid jõude, mis väärtushinnanguid muudavad. Heaks näiteks on meie väliseestlaste läänepoolses kogukonnas toimunu: üldjuhul on väliseestlaste kolmas põlvkond läinud üle asukohamaa keelele.

Muidugi võib väita vastu, et väliseestlaskond on olnud kaduvväike vähemus oma asukohamaade muukeelses inimeres. Jah, siit saab meile selgeks eestikeelse enamusega riikliku territoriumi olemasolu roll. Ma olen eesti emakeelega inimene teiste eestikeelsete inimeste seas Eestis ja see on minu loomulik olek, suur rahuolu- ja naudingualikas, sisuliselt selge eelis mitmete muude alternatiivide ees selles maailmas. Kuid see on selgesti eelis ainult Eestis. Väljaspool Eestit ei jää mul sellest eelisest praktiliselt midagi järele. Kui jätta välja see, et mul on lootus puutelgedega inglise keele murdmisest väsinud keha ja vaim jälle Eestisse kosuma toimetada.

Agas kuidas see ikkagi nii on, et inglise keel – maailmas enim levinud indoeuroopa keel – on niisugune, nagu ta on: mitmes suhtes äärmuseni vaene, peaaegu käände- ja pöördelõppudeta, üheainsa ajatunnusega jne? Selle mõistmiseks peab minema ajas väga kaugele tagasi ja hakkama sealt vaatama, mis Inglismaal aja jooksul on toimunud.

Viimane jääaeg

Tänapäeva inimene ehk liik *homo sapiens* saabus oma ürgkodust Aafrikast Euroopasse esimest korda juba umbkaudu 40 000 aasta eest (Aurignaci kultuuri esindajad). Tõlkal valitses viimane jääaeg, mis oli jämedates joontes alanud 100 000 aasta eest ning lõppes umbes 10 000 aastat tagasi. Samast Aafrika suunast tuldi Euroopasse hiljemgi (teine suurem tulek oli vahemikus 28 000–20 000 aastat tagasi – Gravette'i kultuuri esindajad). Euroopas olid juba ees neandertallased, kes aga surid välja umbkaudu 35 000 aasta eest. Enamik geneetikuid on seisukohal, et nean-

dertallased ei segunenud meie Euroopasse saabunud esivanematega.

Jääaega iseloomustas külmemate ja soojemate perioodide vaheldumine. Soojemal ajal võisid inimesed tulla mitmeid kordi ka Põhja-Euroopasse kuni Põhja-Jäämere rannikuni välja. Külmemine ja mannerjää pealetung sundisid neid aga korduvalt uuesti lõuna poole taganema. Ühtlasi pühkis mannerjäälaam minema ka kõik inimese ja tema tegevuse jäljed Põhja-Euroopas. Seepärast võime selliseid jälgi leida ainult pärast viimase jääaja viimast maksimumi.

Nimetatud viimase maksimumi ajal kattis mannerjää suurema osa Briti saartest, Taanist, Põhja-Saksamaast, Põhja-Poolast ja Leedust ning täielikult Läti, Eesti, Soome, Skandinaavia ja Koola poolsaare, Valge mere, Novaja Zemlja, Franz Josephi maa ja Teravmägede saared. Väiksemaid jäälaamu oli Euroopas mujalgi, eelkõige Islandi, Alpi- ja Pürenee kohal. Mannerjää siidus endasse nii palju vett, et maailmamere veetase oli praegusest sadakond meetrit madalamal ja praeguste Briti saarte kohal laius nn Põhjamereanner, mis oli ulatuslikus maismaaühenduses muu Euroopaga. (Oleks kohane mainida, et järgnevas toetun sageli Kalevi Wiiki raamatus "Eurooppalaisten juuret", Jyväskylä, 2002, esitatule, sealhulgas mitmele usutavale hüpoteesile.)

Jää ja külma eest lõunasse taandunud loomad ja inimesed koondusid refuugiumidesse ehk varjupaikadesse, kus säilisid tingimused elu edasikestmiseks. Jääaja maksimumi ajal leidis Euroopas põhiliselt kolm sellist refuugiumi: läänepoolne Iberia refuugium Lõuna-Prantsusmaa ja Hispaania kandis, keskmine ja suhteliselt väike Balkani refuugium ning idapoolne Ukraina refuugium põhja pool Musta merd.

Soomeugrilased ja baskid

Kui inimesed levisid refuugiumidest pärast jääaja viimast maksimumi, mis valitses ajavahemikus 23 000–15 000 aastat tagasi, jääajumaale, võis tekkida olukord, kus idapoolse Euroopas kõneldi Ukraina refuugiumist pärit, eeldatavasti soome-ugri tüüpi keeli, Läänepoolse Euroopas kõneldi aga Iberia refuugiumist pärit keeli, millest me tänapäeval midagi ei tea, kuid eeldatavasti

võisid need olla baski tüüpi, sest hiljem siia levinud indoeuroopa keeltes säilis kohalike keelte jälgi ja need on tõlgen-datavad baskipärastena. Euroopa keskel puutusid soome-ugri ja baski tüüpi keeleala kokku ning võisid siinkandis teineteisega osaliselt seguneda. Mõlema keeleala kõnelejad võisid pääseda kuiva jalaga ka Põhjameremandrile, sealhulgas praegusele liri- ja Inglismaale. Nimetatud kahest keelealast lõuna pool kõneldi tõenäoliselt mingeid muid nüüdseks kadunud keeli. Loomulikult pole välistatud, et ka põhjapoolses Euroopas leidis keeli, mis ei kuulunud baski või soome-ugri tüüpi keelte hulka.

Kuulasin 2001. aastal Melbourne'is konverentsil tänapäeva üht juhtivat indoeuroopa keelte ajaloo uurijat sakslast Theo Vennemanni, kes osutas, et Euroopa jөнenimed on olnud pidevalt samad. Lääne- ja Kesk-Euroopas on seejuures jөнenimesid alguskomponendiga *Ur-* ja *Is-*, mis pärinevad baski(pärastest) keelest, andes tunnistust selle keele kunagisest levialast vaadeldaval territooriumil. Kohanimede algusosas *Aran-* jne võib ära tunda baski sõna 'org' (toponüüm *Aren-dal*, *Aren-tal* esineb Inglismaal, Norras ja Tirolis, siia kuulub ka näiteks saksa *Arn-stein*). Varem on Vennemann näidanud, et baski algupära võivad olla ka *Al-*, *Sal-* ja *Var-*elementidega kohanimed Lääne- ja Kesk-Euroopas. (Juba 1940. aastail oletas poola uurija Tadeusz Lehr-Spüaviński, et Põhja-Saksa, Poola, Leedu, Ukraina ja Valgevene territooriumil esineb soome-ugri päritolu veekogude nimesid.)

Baskipärane arvsõnade kaheküm-nendsüsteem on Vennemanni järgi olnud tuntud Inglismaal, Prantsusmaal, Hispaanias, Saksamaal ja kaugemalgi. Vanaprantsuse keeles moodustati arvud 80 ja 90 baski süsteemi järgi. Ibeeria jääaja refuugiumi elanikud levisid oma baski tüüpi keelega igati tõenäoliselt ka Põhjameremandrile ja see sai esimeseks jääajajärgseks keeleks liri- ja Inglismaal. (Ibeeria refuugiumi elanikud jõudsid geneetika andmeil välja ka Baltimaadeni. Vastavalt võisid Ukraina refuugiumi soomeugrikeelsed elanikud levida Inglismaani.) Inglise keele ajaloo nurgakivi Inglismaal sai sellega maha pandud. See võis toimuda umbes samal ajal, kui meie esivanemad – samuti taganeva mannerjää kannul – Eestisse

jõudsid, seega ligikaudu 12 000 aasta eest.

Põllupidajad Lähis-Idast

Kui umbes 10 000 aasta eest hakati Lähis-Idas minema üle põllundusele, kaasnes seal sellega ootuspärane elanikkonna arvu kasv. Oleks oodanud, et elanikkonna arvu kasvuga kaasneb peagi laialiränne üha uue maa viljelemise sihiga. Seda esialgu siiski ei toimunud. Mõeldavaks takistuseks võisid olla tihedalt elavate inimeste seas hõlpsasti levivad epideemiad ja põllundusest rikastunud inimrühmade vahelised röövsõjad. 7500 aastat tagasi jõudis põllumajandus siiski Euroopa keskossa. Arheoloogiline leiutis osutab, et umbes Pariisi laiuskraadini välja oli tegemist lõunapoolsete põldurite massilise sisserändega.

Mõned uurijad on oletanud, et need põldureid sundis liikvele 7500 aasta eest aset leidnud suur veeuputus (mis näib kajastuvat ka Mesopotaamiast pärinevas eeposes "Gilgameš" ja hilisemas Vanas Testamendis). Mannerjää sulades tõusis maailmamere veetase üle saja meetri kõrgemaks tollal maailmamerele isoleeritud Musta mere vee-pinnast. Pingete kasvades murdis Vahemere kõrge vesi maha maatõkke praeguse Bosporuse väina kohal ja tungis plahvatuslikult Musta merre, tõstes veetaset 107 meetri võrra ja ujutas üle Musta mere laialdased rannikualad. Üleujutusala elanikud võisid tollal olla juba kõrge ühiskondliku arengutasemega põldurid ja karjakasvatajad, kellest osa võiski paanilise põgenemise käigus hõivata Euroopa keskosa, tuues sinna oma kultuuri koos põllundusega.

Kivikumardajad Vahemere idarannikult

Siinkohal tuleks tähelepanu pöörata Euroopa ajaloo ühele kõige müstilisemale nähtusele – megalitkultuurile. Viimase mälestusmärkideks on suured kohaletoimetatud looduslikud kivid, samuti nendest moodustatud ringid ja read, millest küllap kõige suurejoonelisem on Stonehenge Inglismaal. Megalitmälestiste leviala lõunaosas – Lõuna-Itaalias, Sitsiilias, Lõuna- ja Põhja-Hispaanias, Portugalis, Lõuna- ja Kesk-Prantsusmaal – upitati kivid püsti, kuid neist ei

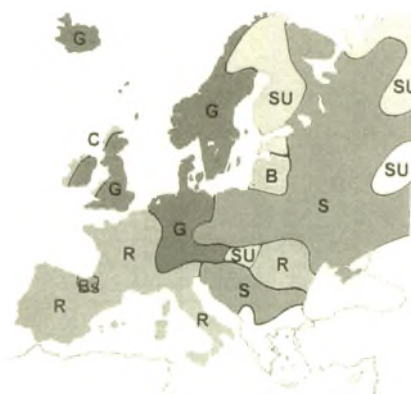
Euroopa keeleline situatsioon u 5500–4500 aasta eest. FU – soomeugri-, C – keldi-, G – germaani-, B – balti-, S – slaavi-, Bs – baski-, I – iberi-, IE – indoeuroopa-keelne ala.

moodustatud ringe ja ridasid, nagu seda tehti Põhja-Prantsusmaal ja Briti saartel. Lõuna-Rootsis, Taanis ning Põhja-Saksamaal ja viimase lähiümbruses ei upitatud kive püstigi.

Arvatakse, et megalitkultuuri lähtealaks on Vahemere idarannik ja selle taust on usundiline (ringidesse ja ridadesse paigutatud kivid on omamoodi nagu hilisemate kirikute mudelid). Seda võis levitada väikesearvuline pioneer-kolonisatsioon, millest ei jäänud kohalikku põliselanikkonda eriti märgatavaid geneetilisi jälgi. Algsed levitajad võisid olla semikeelsed (Kesk-Euroopa põhjossa umbes 5000 aasta eest edasilevitajad olid tõenäoliselt juba baskikeelsed). Lisaks liikusid oletatavasti semikeelsed inimesed pronksi valmistamiseks vajaliku vase ja tina otsinguil meriti kuni Islandini välja. Igatahes levis semikeelseid sõnu kogu vastavale alale.

Semi keelte kõnelejatest on Euroopa rahvastikus geneetiliselt jälgi vähe, keelelisi seevastu aga rohkesti. Taas üks näide selle kohta, kuidas rännanud on kultuur ja keel, mitte aga rahvas. Theo Vennemann kõneles tookord Melbourne'is, et ainult 25% germaani keelte sõnavarast on indoeuroopa algupära, kõik muu on "sisse rännanud". Sõna 'saar' on germaani keeltesse saadud semi keeltest, seejuures algse tähendusega 'vasesaar'. Semi superstraatsed (ehk pealeladestunud) sõnad tõrjusid varasemad germaani sõnad kõrvale, näiteks semi **plg* 'jaotada, jagada' > eelgermaani **fulk-a-* 'sõjaväeosa' (vrd näit inglise *folk* 'rahvas'), semi **a(V)-* 'juurdu-nud, vana jmst.' > eelgermaani *'athal-*

Euroopa keeleline situatsioon tänapäeval.
 SU – soome-ugri, B – balti, G – germaani,
 S – slaavi, R – romaani, Bs – baski,
 C – keldi keeled.

'aad(lik) jmst.' (vrd näit samatähenduslik saksa *Ade*l).

Keldid

Kui Euroopa keskosas migreerunud põldurid olid indoeuroopa keelsed, nagu enamasti arvatakse, jõudsid koos nendega sinna, baski ja soome-ugri tüüpi keelte naabrusse ka indoeuroopa keeled. Euroopa keskosast ei levinud põldurid lääne ja põhja suunas mitte enam põldurite massilise migratsiooni tõttu, vaid eelkõige kultuurilise difusiooni teel – küttidest-kaluritest-korilastest naabrid õppisid ise teravilja kasvatama. Nii viisi levis põldurid Euroopas üha kaugemale. Arvatakse, et koos põlduridega levisid ka indoeuroopa keeled: küttid-kalurid-korilased võtsid koos põlduridega üle põldurite sotsiaalselt mainekad keeled. Kuid see toimus nii, nagu võõraid keeli ikka õpitakse: õpitud uude keelde jäid sisse häälduse, grammatiliste vormide ja lausete moodustamise vead, teiste sõnadega endiste keelte jäänuknähtused ehk substraat. Baskikeelsete äraõpitud indoeuroopa keelekujust sündisid sel teel umbkaudu 5000–6000 aasta eest keldi keeled (millest tänini säilinust on tuntuim iiri keel). Keldi keeled levisid aja jooksul ka Briti saartele. Inglismaa sai nüüd keldikeelseteks (saare keldikeelne nimi oli Albion ning keldi keeli leidub seal senimaani, näiteks Põhja-Šotimaal ja Walesis).

Oma tänast kuju hakkas inglise keel võtma paar tuhat aastat tagasi. Oma roll inglise keelele tema tänase kuju andmisel on olnud roomlastel, anglidel, saksidel, jüütidel, viikingitel, normannidel.

Albioni saare lõunaosa oli aastail 43 eKr – 410 pKr Rooma impeeriumi valduses. Saare keldikeelsed said tugevaid mõjustusi valitsejate ladina keelest.

Kui Rooma sõjavägi aastal 410 saarelt lahkus, jäid sealsed keldid ilma Rooma kaitsest kõikvõimalike röövijate ja anastajate eest ning nad kutsusid mandrilt germaanikeelsed angliid, saksid ja jüüdid endale palgasõdureiks. Viimased said tasuks maad põlluharimiseks ning võisid oma pered saarele kaasa tuua. Peagi said kutsutud palgasõdurid hoopis Inglismaa uueks eliidiks, neid kutsunud peamiselt karjakasvatajast keldid, keda oli kutsutuist küll oma sada korda rohkem, langesid aga lihtrahva seisusse (taas üks näide selle kohta, kuidas rändas keel, mitte rahvas). Aegamööda siirdus see lihtrahvas üha enam oma uute isandate germaani (anglosaksi) keelele. (Oletatakse, et enamikku maailma keeli ei kõnele nende esialgsed kasutajad. Keelevahetus pole olnud inimkonna ajaloos erand, vaid reegel.)

Peagi seejärel alanud viikingiajal saabusid taani viikingid Inglismaale aastal 793, norra viikingid aastal 795 (ja seejärel tuli norrakaid ka vahemikus 840–1300). Viikingeid sai uus ülemkiht, kuid vähehaaval sulasid nende taani ja norra keel saare varasematesse keeltesse.

Tagatipuks vallutasid saare aastal 1066 Põhja-Prantsusmaal elavad ja prantsuse keelele siirdunud endised viikingid – normannid. Uus eliit oli nüüd prantsuskeelne. Kuigi ta moodustas saare tollasest umbes kahemiljonilisest elanikkonnast ainult 0,5%, lähtus temast uskumatult suur keeleline mõju. Huvitav on jälgida, kuidas tänapäeva inglise keeles on säilinud anglosaksi-prantsuse päritolu sõnapaarid, mis osutavad näiteks sellele, et anglosaksi-keelsete asi oli laudas loomadega õien-dada, prantsuskeelsete asi aga nende loomade liha süüa ja sellest lauas rääkida: *oxe* 'härg' – *beef* 'härjaliha', *sheep* 'lammas' – *mutton* 'lambaliha', *calf* 'vasikas' – *veal* 'vasikaliha', *swine* 'siga' – *pork* 'sealiha'.

Kokkuvõtteks

Theo Vennemann näeb inglise keele genealoogilist puud selliselt, et baski elementidega algindoeuroopa keelest põlvnes semi elementidega lääneindo-

euroopa eelgermaani keel, millest tule-nes germaani (anglosaksi) keelekuju. Viimast mõjustasid ühelt poolt semi elementidega keldi keelekuju ja teiselt poolt itali (ladina, romaani) keelekuju. Selliselt mõjustatud germaani (anglosaksi) keelekujust sündiski inglise keel.

Kui mõelda nüüd inglise keele keerulisele kujunemisloole või, kui soovitakse, raskele saatusele, pole põhjust enam imestada, et see keel on selline, nagu on. Või veidi teaduslikumalt lähenedes: alati vahenduskeele ja võõraste mõjude vastuvõtja rolli sattumine on inglise keele ehitustugevasti lihtsustanud. Samalaadset lihtsustumist võime Euroopas näha veel rootsi keele korral, mille sõnavarast on 50–75% teatavasti saksa, eelkõige alamsaksa keelest üle võetud. Ligilähedased protsessid on lihtsustanud prantsuse keele käändsõnade muutmissüsteemi. (Ja üks vene keelele üle läinud soomeugrilased ole lihtsustanud aegade jooksul ka vene keelt.)

Inglise keele lihtne grammatika on tal- le nüüd suureks plussiks rahvusvahelise keelena, sest seda keelt on suhteliselt lihtne hädatarbeks valdama õppida. Ja loomulikult lihtsustab hädatarvitajate tohutu armee inglise keelt tahtmatult veelgi. Ei saa meie selle "puutelgedega kaadervärgi" võidukäigu vastu. Mitte mõni muu, meie meelest kaunis, keerukas ja väljendusrikas keel, vaid just inglise keel sobib oma ehituselt kõikjale tungivaks nudiks internetikeeleks. Interneti vägevuses pole aga põhjust kahelda... Kuid mis see meie kartmine aitab, parem räägime, loeme ja kirjutame oma armsat eesti keelt edasi – elame, näeme.

Jüriöö mõistatus: tagaukse kaudu Euroopasse

K a r l K e l l o

1225. aastast alates toimus Põhja- ja Lääne-Eesti aladel vahelduva eduga Mõõgavendade Ordust sõltumatu kirikuriik, mis allus otse Rooma paavstile. Kümnekonna aastaga suutis ordu paavstiriigi hävitada. Kas 1343. aasta Jüriöö ülestõus polnud mitte katse kirikuriiki taastada?

Viimasel ajal on pilt Jüriöö ülestõusu tagamaadest ja käigust oluliselt avardunud. Kaasa mõtlema ärgitava teema tõstatas ajaloolane Ivar Leimus (Kes võitis Jüriöö?, Ajalooline Ajakiri, 3/2001). Hiljuti ilmus trükist usuteadlase Uku Masingu intrigeeriv vaade ülestõusule "Vaskuks ja vikaaria Lohult". Mõnigi küsimus on siiski veel vastamata. Miks valis maarahvas endale nimelt neli kuningat? Miks tõusti üles just Harju-, Viru-, Järva-, Lääne- ja Saaremaal? Mis rolli mängis maameeste ja ordumeistri läbirääkimistel piiskop Olav? Miks astusid saarlased välja alles kolm kuud hiljem, kui Mandri-Eestis oli ülestõus nurjunud, kuningad tapetud, pealahing kaotatud ja Tallinn ordu valduses?

Põhja-Eesti kuulus Taanile. Kuid Jüriöö ülestõusu eel valitsesid Taani suurriigis suured segadused. Kuigi Taani kuningas ja Eestimaa hertsog Kristoffer II oli veel aastal 1329 pühalikult ning kirjalikult töötanud, et ei tema ise ega tema

järglased anna armastatud Eestimaad kunagi käest, ei suutnud ta oma töötust pidada. Juba samal aastal panditi Eesti alad aadlimees Knut Porsele, kelle õigusjärglaseks osutus Rootsi kuningas. Veidi hiljem anti Põhja-Eesti kaasavaraks Saksa keisri Ludvigi pojale Ludvigile. Taani riiki ennastki polnud enam õieti olemas – seegi oli panti pandud (3). Põhja-Eesti libises päästmatult ordu valdusse.

Kas Jüriöö ülestõusu üks eesmärke võis olla omaaegse kirikuriigi taastamine? Et mitte sattuda nõrgenenud Taani käest ordu võimu alla? Rooma paavst olnuks eestlastele kahtlemata parem variant kui kohapealsete ordumeeste kontroll. Jumal kõrgel ja keiser kaugel, nagu hilisemal ajal öeldi. Võib-olla võiksime rääkida Jüriöö ülestõusu puhul eestlaste soovist integreeruda Euroopasse tagauksest, Rooma kaudu?

Maarjamaa, Palestiina paralleel

Liivimaa pühendati ametlikult neitsi Maarjale tõenäoliselt 12. sajandi lõpukümnel, Poja maa Palestiina paralleelina kuulutati Liivimaa Ema maaks (Terra Matris, Terra Mariae, Terra Mariana). Innocentius III (1198–1216) kinnitas Liivimaa ristretkelistele pattude täieliku andestamist ja taasvõrdsustas Liivimaa palverännaku Jeruusalemma teekonnaga. 1215 teatas ta Lateraani kirikukogul neljasaja patriarhi, kardinali ja piiskopi ning kaheksasaja abti ees: "Na-

gu poja maad, nõnda püüame ka ema maad alati oma isaliku hoolitsemise in-nuga edendada" (2, XIX, 7).

Kirikuriik tavapärasel mõttes oli teokraatlik riik Kesk-Itaalias, pealinnaks Rooma, aluseks paavsti maavaldus. Paavst Innocentius III saavutas oma riigi sõltumatuse Saksa-Rooma keisri ülemvõimust. Kirikuriigi Eesti aladel rajas aastal 1225 paavsti legaati Guillelmus, Modena piiskop ja paavstikoja endine asekancler, kes võttis Viru-, Järva- ja Mereäärse maa ning ajutiselt ka tolle-aegse Harjumaa paavsti võimu alla (harjulased soovisid jäädagi paavsti kätte, kuid legaati andis nad taanlastele tagasi; 2, XXIX, 6–7). Guillelmus määras kohalike vanemate hulgast ametisse vanemad ja kohtunikud. Ka saarlased pakusid end paavsti kaitse alla, olles nõus preestrid ühes kogu kristlaste õigusega vastu võtma (2, XXIX, 4).

Paraku jooksis kohaliku kirikuriigi plaan liiva ordu vastutegutsemise tõttu. Veel aastal 1233 üritas uus legaati teha Tallinnast paavstiriigi keskuse. Ordu tappis Toompeal maha sadakond paavstimeelset vasalli, kelle hulgas pidi olema ka eesti soost mehi. Järgmisel aastal, novembris 1234 tuletas paavst Gregorius IX maarjamaalastele meelde, et saarlaste suhtes kehtib paavstlik ülemvõim (6, lk 945). Samal aastal määras Eestisse tagasi tulnud Modena Guillelmus lõplikult kindlaks Saare-Lääne piiskopkonna piirid ja rajas toomkapiitlile tugineva võimustruktuuri. Saare-Lääne

piiskopkond osutus seega viimaseks kohapealseks Rooma paavstile alluva impeeriumi osaks.

Mälestus suhtelist iseseisvust pakkuvast kirikuriigist võis Jüriöö ülestõusu aegu veel tõepoolest elav olla. Kauge kaja sellest näib olevat säilinud hiljemgi.

Miks nimelt jüriöö?

Ülestõusnud astusid välja Püha Jüri kaitse all. See sobis nii linna- kui maa-rahvale. Püha Jüri võib teatud mõttes pidada isegi Tallinna kaitsepühakuks. Veel 150 aastat hiljem kujutati teda võitlemas Tallinna vapivärvides. Tallinna mustpead, linna kaitsjad, olid algselt Püha Jüri vennad – Püha Jüri oli Tallinna Mustpeade vennaskonna esimene ja tähtsaim kaitsepühak. Tõsi, Püha Jüri oli ka ordu kaitsja.

Draakonitapja ja süütu neitsi päästja Püha Jüri legendi oli kristlik kirik mõtestanud ümber ristiusu sümbolise võiduna kõige kurja üle. Kui üles tõusti jüriöö, siis astuti sümbolise vastu kurjale ja pimeduse jõududele. Kurjuse jõude kehastas mõneti nii ordu, kes oli ajuti isegi kirikuvande alla pandud, kui ka kirikust välja heidetud Saksa keiser.

Ülestõusnute viha koondus kroonikute andmeil sakslaste vastu. Surnuks löödud väidetavasti kõik sakslased soole ja vanusele vaatamata, seda nii Harju-, Lääne- kui ka Saaremaal. Eestlased tapnud neid, kes polnud nende soost ega rääkinud nende keelt – maasoost ja maakeelseid vasalle seega ei puudutatud.

Jüriöö ülestõusu valmistati väga pikaajaliselt ja üksikasjalikult ette, sellele eelnes tõhus diplomaatiline tegevus. Rootsi kuninga alamad, Turu ja Viiburi foogtid, ei tulnud eestlastele appi kindlasti mitte omal algatusel ega ka ilma kuninga käsuta. Juba aastal 1336 olid Põhja-Eesti ülikud ja Tallinna linnakodanikud lähetanud saatkonna vastkroonitud Rootsi-Norra kuninga Magnuse juurde, kuninga saadikud tulid omakorda Taani linna Tallinna.

Miks nimelt neli kuningat?

Kui maarahvas valis endale neli kuningat, seati tõenäoliselt üks mees iga ülestõusust osa võtva Vana-Eesti maa etteotsa. Kohalik kirikuriik oli hõlmanud nelja maad – Järva-, Viru- ja Läänemaad ning tõenäoliselt ka Harjumaad. Saarlasedki valisid endale ülestõusu

Riia peapiiskopi Alberti pitsirimärk aastast 1254. Neli figuuri sümboliseerivad tõenäoliselt nelja Vana-Eesti maad – Ugauniat, Sakalat, Rotaliat ja Osiliat. Allikas: Est- und Livländische Brieflade. 4. Reval, 1887, Jüri Uluotsa tõlgendus.

käigus oma soost kuninga, Vesse nimeks.

Kuningas oli eestlastel algselt pealiku või vanema nimetus. Kroonikad nimetavad neid tihti. Paar kohalikku kuningat jõudsid ajalukku veel 16. sajandil seoses eestlaste viimase suure ülestõusuga Harju- ja Läänemaal Vene-Liivimaa sõja ajal – aastal 1560 seati keegi sepp kuningaks, järgmisel aastal on juttu kellestki Pakri kandi mässulisest kuningast Kuningaid valiti kohati väga hilistel aegadel. (4)

Miks oli piiskop Olav Paides?

Kohalikud Taani vasallid tahtsid nähtavasti minna Rootsi kuninga alla lootuses säilitada võim, privileegid ja olulised vabadused. Uku Masing oletab, et ülestõusu organiseerimise põhirollid olid eestlastest vasallid. Tõenäoliselt leidis ka teisi ringkondi, kel omad huvid mängus. Kui pidada silmas võimalikku kirikuriigi taastamist, siis seda võisid soovida ilmselt need ringkonnad, kes valisid endale neli kuningat. Unistades minna kauge võimu alla ja olla ise isandad. Nii nad Paides ordumeistrile teatasidki – ei me taha endale ühtki junkrut ega isandat, tahame ise olla isandad.

Kirikuriigi taastamise lootusele võib vihjata ka asjaolu, et Lundi peapiiskopile alluv Tallinna piiskop Olav osales Paides ordu- ja maameeste läbirääkimistel. Olav oli juba kakskümmend aastat Tallinna piiskop olnud, Lundi peapiiskop esindas paavsti Põhjamaades. Kroonik kirjutab: "...sinna tuli ka Tallinna piiskop ja eestlaste neli kuningat koos kolme sõjasulasega" (1, lk 81). Pole antud mingit vihjet, kes Olavi sinna kutsus ja mis rolli ta neil kõnelustel mängis. Tekstist võib jääda isegi niisugune mulje, nagu oleks soliidises vanuses piiskop tulnud Paidesse koos maasoost kuningatega.

Ajaloolaste arvates käis piiskop Olav Paides Taani kuninga esindajana. Lähtudes välispoliitilisest olukorrast, pidanuks Olav olema ordu poolel. Oleks aga auväärne kirikuisa eestlasi karmilt hukka mõistnud, poleks kroonikul põhjust olnud sellest vaikida.

Ei julgeks küll väita, et Kristuse asemik sel ajal oma võimu tipul seisnuks, pigem otse vastupidi, aga igatahes polnud paavst Jumalaema maad unustanud. Sama aastasaja keskpaiku lubas paavst Clemens, ametis aastast 1342, taas kord asendada palverännaku Palestiinasse Maarjamaa teekonnaga. Nüüd oli sellel lubadusel uus sisu – Poja maa oli langenud moslemite kätte.

Paavst oli Jüriöö ülestõusust informeeritud. Kas tema üleskutsel Maarjamaale minna võis olla mingi seos kirikuriigi taastamisega? Kas võime selles töötuses näha konkreetset sisu – võib-olla polnud kohaliku kirikuriigi idee tõepoolest veel maha maetud?

Nõnda siis ilmus neli eestlaste kuningat ülestõusu alguspäevil Paidesse ordumeistri, Viljandi ja Riia komtuuride, Järva foogti ning teiste tähtsate orduisandate juurde kõnelustele. Esiolgu võeti neid kui võrdväärseid läbirääkimispartnereid. Kas nende selja taga võis seista paavsti tahteavaldus, mida kehastas Tallinna piiskop Olav? Kas Paidesse tuldi lootuses taastada endisaegne kirikuriik nelja Vana-Eesti maa piires? Kas meestele võis olla jäänud mulje, et ordumeister toetab nende taotlusi? Ordu allus ju ikkagi formaalselt paavstile. Kuid jõuvahekorrad olid muutunud. Maamehed ja võimalik, et isegi piiskop Olav ei pruukinud teada, et Saksa keiser oli juba aastal 1339 teinud ordu-

meistritele – Saksa ordu kõrgmeistrile ja Liivimaa ordumeistrile – ülesandeks hõivata Eestimaa säilitamiseks see formaalselt Taani kroonile, et see võiks üle minna tema poja valdusse, ja ühtlasi mitte lasta Läänemerel muutuda Rootsi sisererekseks (3, lk 45–46).

Muutunud jõuvahekorrad

Võimalik tahe taastada paavstlik kirikuriik oli seega määratud jääma üksnes sooviks. Aeg oli ümber. Paavsti ilmalik võim oli siinmail otsa saanud. Saksa kuurvürstid olid 1338 otsustanud, et valitud Saksa keiser ei vaja paavsti kinnitust. Sellele vaatamata oli ordu hiljem aastate pikku sunnitud paavsti ees oma tegevust õigustama.

Eestlastele pealesunnitud pealahing toimus 14. mail 1343. Seejärel eestlaste peamehed (*principal Eesten*) ja tapmise alustajad (*anfenger des mordes*) surmati. Hävitati maasoost ülikkond? Ühtlasi kõrvaldati mitmed Taani juhtivad vasallid. Ajavahemikus 11.–16.05.1343 kadus ajaloo näitelavalt näiteks Taani viitseasehaldur Bertram von Parenbeke, keda Uku Masing peab ülestõusu peorganisatoriks.

Päev pärast kaotatud suurlahingut ja enne Rootsi vägede kohalejõudmist otsustas Taani kuninglik nõukogu ja vasalkond (muutunud koosseisus) anda Eestimaa kuni tagastamiseni ordumeistri kaitse alla. Saatuslikult hilinedes jõudis Tallinna alla Viiburi foogt Johannes Gotaeson "suure väega" (18. mai), päev hiljem Turu foogt Dan Niclisson.

Taani kuningas määras aastal 1346, et 3. ja 4. mail ning 9. ja 10. oktoobril peab Tallinna piiskop Rapla ja Keila kirikus kuninga enda, tema naise ja oma esivanemate ning järglaste hingeõndsuse pärast hingemissa, kutsudes ühtlasi eestlasi palvetama kuningas Valdemari ja tema kodakondsete eest. Kuningas andis seega mingis mõttes oma hinge kohaliku rahva meeleva, ta pidi tundma ennast eriti Rapla ja Keila elanike ees kuidagi süüdlasena, leiab Uku Masing.

Taani kuninga õnnetu osa

Taani kuningas ja Eestimaa hertsog müüs Harju- ja Virumaa koos Tallinna, Rakvere ja Narva linnusega Saksa ordule maha ca nelja tonni hõbeda (19 000 Kölni marka) eest. Ordu oli oma ees-

märgi saavutanud. Taani kuningas suundus pattude kahetsuse reisile Pühale Maale. Kas mitte Ema maa (Maarjamaa) mahamüümine ei olnud üheks põhjuseks, miks ta pidi minema pattu kahetsema Poja maale (Palestiinasse)? Pärast patukahetsusreise võttis Valdemar ametlikult kasutusele uue lipu, valge rist punasel põhjal, millest oli määratud saama kõige vanem riigilipp Euroopas, kõigi Põhjala riigilippude eeskujud. Valge rist punasel põhjal on Kristuse märk. Valgeristilise punalipu all võitis Kristus surma, sama lippu hoides tõuseb Ta ka taevasse. Kuningas Valdemar löödi palverännakul Palestiinasse Püha Haua rüütliks. Küllap see asjaolu õigustas teda kasutusele võtma Kristuse võidulippu.

Saaremaa mõistatus

Saarlased tõusid üles kolm kuud hiljem jaagupilaupäeval. Miks nii hilja? Saarlastel polnuks nagu erilist põhjustki sõjateele asuda. Neil oli säilinud olulisi vabadusi. Saaremaa ei kuulunud Taanile.

Asi muutus nähtavasti kriitiliseks siis, kui Tallinn ja Põhja-Eesti langesid ordu võimu alla. See oli otsene ähvardus ja viide Saaremaagi tulevasele saatusele. Kas saarlased üritasid sundida paavsti sekkuma, et kehtestada taas ametlikult aktsepteeritav paavstivõim? Saarlasedki ei pruukinud teada, et aeg on ümber saanud, kohalik kirikuriik taastamatuks muutunud. Ei saa välistada ka ordupoolset labast provokatsiooni ärgitamaks saarlasi üles tõusma.

Saarlased piirasid sisse Põide ordulinnuse, tapsid foogti ja preestri koos mõnede teiste vendade ja orduteenijatega, kusjuures kroonik mainib, et isegi mõned kihelkonna vaimulikud ja ilmikpreestrid uputati meres (1, lk 107).

Ordu sõjaretke käigus 1344 poodi saarlaste kuningas Vesse jalgupidi. Neli eestlaste kuningat oli eelmisel aastal raiutud mõõkadega tükkideks, aastal 1345 löödi liivlaste kuningal pea maha. 1560 aga, maarahva viimase suure ülestõusu aegu, kistud eestlaste poolt kuningaks seatud sepp neljaks.

Kas Vesse soovis minna paavsti võimu alla? On arvatud, et saarlased purustasid Jüriöö ülestõusu käigus Karja kiriku lõuna- ja põhjaportaali. Vesset on küll peetud vajalikuks mainida kahes

kroonikas nimeliselt, aga et mees kirikuid oleks rüüstanud, sellest pole juttu. Võib-olla Vesse hoopis varjus Karja kirikus ja kiriku uste lõhkumine tuleks kanda ordu kontosse? Karja kirik kuulus aastani 1573 Saare-Lääne piiskopkonda. Saare-Lääne piiskop oli läbi aegade olnud ordu suur vaenlane. Pidevalt oldi vaenujalal, teinekord peeti lausa sõda. Mis põhjust olnuks kroonikuil vaikida, kui Valjala ja Karja kiriku oleksid talupojad tormiga võtnud?

Jüriöö ülestõusu lõppvaatus jõudis kätte aastal 1345, kui Saaremaa alistus lõplikult orduväele. Saarlased kaotasid oma eriseisundi. Sakslased kuulutasid hulga lepinguid kehtetuks.

Pärast Jüriöö ülestõusu käis just Saaremaa veel mitu korda käest kätte. 1425 teatas Taani-Norra-Rootsi ühiskuningas Erik XIII ordu kõrgmeistrile, et võtab Saare piiskopkonna oma kaitse alla. Liivi sõja ajal 1558 läkitasid saarlased kaks esindajat Soome asehalduri hertsogi Johani, Gustav Vasa poja ja pärastise Rootsi kuninga juurde sooviga anda end ise Rootsi võimu alla. 1559 langes Saaremaa Taani võimu alla, 1597 külastas Taani kuningas Christian IV Saaremaad. 1645 läks Saaremaa Rootsi kätte. Mis toimus aga täpsemalt Jüriöö ülestõusu ajal, seda on raske välja selgitada. 1697 põles Stockholmi kuningaloss, millega seoses hävis hulganisti Eestit puudutavaid ajalooürikuid, sealhulgas materjale Jüriöö ülestõusu kohta.

Kirjandus

1. Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Koostanud Sulev Vahtre. Tallinn, 1960.
2. Henriku Liivimaa kroonika. Toimetanud Enn Tarvel. Tallinn, 1982.
3. Leimus, I. Kes võitis Jüriöö? – Ajalooline Ajakiri, 3/2001.
4. Pöldvee, A. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Keila, 2001.
5. Vahtre, S. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas. Akadeemia, 12/1998.
6. Vunk, A. Palverännakud ja Maarjamaa ristiusustamise esimene sajand. – Akadeemia, 5/1996

Eesti Vabariigi tekkeajal oli eesti õpetajaskond kodanikuühiskonna liikmena ühiskonnast keskeltläbi faasinihke võrra ees, nüüd on ta sama kandi pealt vist faasinihke võrra järel, nendib Ilmar Kopso.

Õpetaja ja kodanikuühiskond

Ilmar Kopso

Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseumi direktor

Käesolevas artiklis püüame vaadata õpetajate katseid liikuda kodanikuühiskonna struktuuride poole viimase 15 aasta jooksul. See on murelik jutt.

"Idee kodanikuühiskonnast on idee ühiskonnaosast, mis elab omaenda elu, erineb äratuntavalt riigist ja on riigi suhtes suurel määral autonoomne" (4). Sellest võib paista, et kodanikuühiskond on riigi suhtes vaenulik. Ta pole vaenulik, vaid suhtub riigisse peremehetundega ja mõistvalt. Prantsuse mõtleja Montesquieu' sõnu kasutades: toimib armastusest vabariigi vastu. Kuid ta ootab riigilt, et ka riik oleks mõistlik. Ja mõistlik riik on niisugune, mis oskab oma võimule mõistlikke piire tõmmata.

Riik tõmbab piire nii, et laseb aktiivsel ja teokal kodanikul teha, mida see tahab ja suudab, ega sekku niisugusesse tegevusse. Ja riik on samal ajal teokas oma suhteliselt kitsastes piirides ning

teeb, mida ta peab – seda, millega ei saa hakkama omavalitsused ega kodanikeühendused.

"Et kooli kivinemise eest hoida, peab riik oma võimule targalt piirid panema," ütles Peeter Põld juba 1911. aastal (3). Eesti kooli alusseaduse, "Eestimaa koolivalitsuse ajutise korralduse", kavandas Peeter Põld 1917. a aga sellisena, et see eeldas õpetajaühingute, haridusseltside jt haridushuviliste kodanikeühenduste olemasolu ning andis neile võimaluse otsuste tegemisel kaasa rääkida.

Kodanikuühiskonna meelsuse näitena võib kasutada juhtumit 1934. a lõpu-päevilt, mil 3. hariduskongressi ette läks tollane haridusminister Nikolai Kann ja ütles, et haridusministeerium on otsustanud luua rahvahariduse nõukogu, kes hakkab juhtima elu vabahariduse vallas. Tänaseid suhtumisi arvestades võiks arvata, et selle ettepaneku võttis vastu tormiline ovatsioon. Ei võtnud. Kõnepulti läks endine riigivanem Jaan Tõnisson,

kes hakkas rääkima totalitaarsetest ühiskondadest Itaalias, Venemaal, Saksamaal ja teatas, et see, millest härra minister rääkis, on vaba isetegevuse riigistamine. Tollane hariduskongress aplodeeris Tõnissonile.

Õeldakse, et kodanikuühiskond on turumajandus. Sellega on öeldud mõndagi, kuid mitte kõik. Kodanikuühiskond vajab ka sõltumatut ajakirjandust, sõltumatut kohut. Ning muidugi vabatahtlikke kodanikeühendusi. Ta hindab mitmekülgust igal pool: majanduses, ajakirjanduses, ka hariduses – erinevaid kooli, ülikooli, suhtumisi. Tema ideaal on mitmekülgus, pluralism.

Pluralism võib viia kaklemiseni, erisusi eitavas ühiskonnas lausa vennatapusõjani. On vaja jõudu, mis pluralismi mõistlikult koos hoiaks ning sel arened a laseks. Lisaks arusaamale, et mitmepalgelisus on parem kui üheülbalisus, et erisusi ei tule maha tampida, vaid väärtusena hoida, eeldab kodanikuühiskond tsiviliseeritud käitumist, mis omakorda

juhindub üldise hüve põhimõtetest. See on kodanikuühiskonna vältimatu eeldus.

Kodanikuühiskond vajab ka õpetajaühendusi. Teisalt, see, kui palju ja kui elujõulised on meie õpetajaühendused, räägib sellest, kas ja mil moel hindab meie õpetajaskond kodanikuühiskonna väärtusi – ning kuivõrd ta on suuteline neid väärtusi oma õpilastele vahendada.

Aastatel 1917–1940

tegutsetes Eesti Õpetajate Liit

1937. a kuulus EÕL-i 12 maakondlikku liitu 116 õpetajaühinguga, kaheksa iseseisvat suuremat õpetajate seltsi (nt Tallinna Õpetajate Selts, Tartu Õpetajate Selts), kolm vähemusrahvuste õpetajate ühingut (Vene Õpetajate Keskkliit seitsme kohaliku ühinguga, Rootsi Õpetajate Ühing ja Juudi Õpetajate Ühing) ning Vanade Õpetajate Ühing. Kokku ühendas EÕL sellal u 3500 õpetajat. EÕL-i kõrval tegutsesid Eesti Keskkooliõpetajate Kogu (a 1933), Eesti Kutsekooliõpetajate Ühing (a 1935), Eesti Täienduskooliõpetajate Ühing (a 1929).

1989

Kui vabaduse uks taas praokile läks, kuid Eesti riiki veel ei olnud, hakati mõtlema Eesti Õpetajate Liidu taasloomisele. Looma taas EÕL-i kutsus Eesti haridustöötajate konverentsil 1988. a novembris Voldemar Pinn. Selle üleskutse kajas tuli pedagoogikamuuseumis kokku väike seltskond, n-ö algatusrühm (Paul Lehestik, Voldemar Pinn, Mare Rossman, Valter Horm, Ilmar Kopso ja vist veel keegi, keda siinkirjutaja vilets mälu tabada ei suuda).

Oldi üksmeelel, et Eesti Õpetajate Liit tuleb kiiresti taastada ning et tuginema peaks kuni 1940. aastani toimunud põhikirjale ja põhimõtetele. Neid tutvustas lahkelt EÕL-i sekretär aastail 1935–40 Valter Horm. Taasloodava EÕL-i põhikirja koostamine omaaegsel alusel usaldati siinkirjutajale.

15. aprilli 1989. a Nõukogude Õpetajaskonjas ilmus Valter Hormi mälestustel põhinev artikkel "Oli meil Eesti Õpetajate Liit". Nädal hiljem ilmus samas lehes tulevase Eesti Õpetajate Liidu põhikirja projekt koos seletusega. Too, nagu omaaegnegi põhikiri, põhines arusaamal, et EÕL on eelkõige (paikkondlike) ühingute liit, mitte üksikisikute ühendus. Õpetaja sai selle arusaama kohaselt

EÕL-i liikmeks, kui oli astunud kohapealsesse õpetajaseltsi, mis omakorda oli astunud EÕL-i. Samaaegu mõõnis seletuskiri, et EÕL-i taasloomisel ei saa vaadata mööda tõsiasjast, et juba on hakatud moodustama üle-eestilisi aineühinguid, kellele EÕL peaks samuti avatud olema.

Järgnes – vaikus. Vaikuse muude võimalike põhjuste seas saab käigupealt välja tuua kaht.

1. Omaaegne EÕL toimis ka õpetajate ametiühingu funktsioonides. Taasloodava EÕL-i algatusrühm leidis, et haridustöötajate ametiühingu ülevõtmisega ei tasu kiirustada, ning jättis suhte ametiühinguga üldse täpsustamata. Niisiis loodeti, et näiteks Tartus haridustöötajate ametiühingusse kuuluv õpetaja peab mingil põhjusel vajalikuks astuda ka Tartu õpetajate ühingusse, selle kaudu ka EÕL-i. Ning kolmandaks-neljandaks veel mingisse üle-eestilisse aineõpetajate seltsi. See, milles kolme-nelja organisatsiooni tegevused kattuvad ja mis osas eristuvad, jäi täpsustamata – lootuses, et elu paneb asjad paika. Elu tegi seda sel korral nii, et EÕL ei sündinudki.

2. Samaaegu hakkasid tekkima üle-eestilised õpetajate aineseltsid. Ühendusjõuks osutusid eelkõige aineõpetuslikud ühismured. Tõsiasi, et 1920.–30. aastail korraldati regulaarselt aineõpetajate ülemaalsi kongresse, kinnitab niisuguste murede tõsidust. Kummata ei tekkinud tollal tähelepanavat tungi just sel alusel õpetajaskonda ühinguise organisatsioonide. Suures osas rääkis kaasa tõsiasi, et EÕL-is domineerisid algkooliõpetajad. Algekool aga põhines klassiõpetajal. Lisaks toetas paikkondlike õpetajaühinguid toosama P. Põllu koostatud "Eestimaa koolivalitsuse ajutine korraldus", mis sätestas näiteks, et maakonna koolivalitsuse ühes lülis – hariduskogus – peab olema kolm maakonna õpetajaskonna esindajat. See säte eeldas struktuure, kus nood esindajad esitatakse ja valitakse.

Eesti Hariduse Seltsi loomise katse

Aasta enne EÕL-i loomise katset tekkis Eesti (Rahva)Hariduse Selts. Ajalehe Sirp ja Vasar 1988. a 3. juuni numbris esines algatusrühm (Jüri Ginter, Toomas Hanson, Jaan Pruulman ja Valdo Ruttas) üleskutsega "Haridusselts töö-

le!". Järgmisel päeval peeti TÜ aulas asutamiskoosolek. Selts pidi ühendama üksikisikuid ja sotsiaalseid grupe, kes soovivad osaleda rahvaharidusküsimuste lahendamisel – kõiki, kellel haridusküsimused hingel, kõiges, mis hariduses oluline.

Tagantjärele on nähtud Eesti Hariduse Seltsi hinnatavat osa selles, et haridusuuenduse problemaatika 1980. aastate lõpul aktualiseerus, et korraldati haridusuuendustööde konkurss (kuhu laekus 102 tööd). Kummata on tõsi, et tolle kõike kõigis hõlmata püüdnud seltsi tegevus aasta-paari pärast vaibus.

Eesti Õpetajate Liidu loomise uus katse 1991

Paari aasta pärast tehti uus katse taastada EÕL. Liidrirollis kerkis esile Kalju Aleksius. 7. mail 1991 registreeriski haridusministeerium Eesti Õpetajate Liidu põhikirja.

Tollane põhikiri kinnitas, et EÕL jätkab aastail 1917–1940 tegutsenud EÕL-i tegevust. Mõnes mõttes arvestas põhikiri piirkondlike õpetajaseltside olemasoluga. Ta kinnitas, et EÕL-i kuuluvad organisatsioonid on juriidilised isikud, ning sätestas, et piirkondade kaupa võtab EÕL-i liikmeid vastu juhatus lihthäälteenamusega. Kuid põhikirja § 4 kinnitas, et EÕL-i võib kuuluda ka otseselt, s.t kuulumata mingisse piirkondlikku õpetajaühingusse.

Tagantjärele on raske öelda, mitut piirkondlikku organisatsiooni tollane EÕL haaras. Igatahes tegutses tollal ning mitu aastat hiljemgi Tartu Õpetajate Selts. Viiksatas ka Tallinna Õpetajate Seltsi nimeline organisatsioon. Midagi toimus ka Rapla kandis. EÕL-i asutamise, põhikirja kinnitamise ning juhatuse valimise koosoleku protokoll ei räägi midagi piirkondlikest ühinguist ning nende tahte esindajaist. Küll kinnitab see, et EÕL-ile on valitud juhatus: kaks Tallinna Ehitus- ja Mehaanikatehnikumist, üks Rapla 1. Keskkoolist, üks Tallinna Pelgulinna Keskkoolist, üks Tartu 10. Keskkoolist, üks Tartu Ülikoolist ning üks Sakus elav pensionär.

Niisiis sai õpetajate liit juhatuse ja esimehe. See vist näiski tollal peamine. Nii võis EÕL esineda ja väidetavasti ka esindada ning ajakirjanduses oma seisukohtadega välja tulla.

EÕL-i esimene esimees Peeter Põld (1917), esimene haridusminister (1918).

EÕL-i esimees Konstantin Treffner (1917–19), seejärel haridusminister (1919–20).

EÕL-i esimees Jüri Annusson (1919–22), oli ka haridusminister (1920–21).

EÕL-i esimees Aleksander Veiderma (1933–35), enne seda haridusminister (1922–24).

EÕL-i tollane põhikiri ütles, et liidu kõrgeim organ üldkoosolek on otsustusvõimeline kokkutulnud isikute arvust sõltumata. Niisiis, Eesti Vabariigis tunnustatud põhikiri lubas võtta vastu otsuseid, sõltumata sellest, kas otsustajaid oli kolmsada, kolmkümmend või pelgalt kolm. Ja muidugi ei selgitanud põhikiri, mis juhtub siis, kui üldkoosolekul on viie liitunud õpetajaseltsi esindajad ja 50 üksikliiget ning tähtsa küsimuse otsustamisel hääletavad viie, aga ikkagi sadu või vahest tuhandeidki õpetajaid esindava seltsi delegaadid ühtpidi, 50 üksikisikut aga teistpidi. Niisugune mandaatsuse, s.o kodaniku tahte alt üles delegerimise küsimus näis tollal üleliigne.

Igatahes oli Eesti Vabariigi seaduste silmis Eesti Õpetajate Liit tollal täiesti olemas. Mis omakorda tähendas, et 1951. a Rootsisis loodud Eesti Õpetajate Keskühing, kes oli 1940. aastani tegutsenud Eesti Õpetajate Liidu õigusjärglasena ja esindanud Eesti õpetajaskonda ka rahvusvahelistes õpetajaorganisatsioonides, võis oma õigusjärglusest tulenevad volitused, nt riigistatud vara tagasi taotlemiseks, siinsele EÕL-ile üle anda. Meie EÕL-il ei jäänudki enam muud valikut, kui olemas olla.

Kummati pidi ikka rahutu hingega Voldemar Pinn 1995. a aprillis hariduskonverentsi järeлкajas tödema: "Konverentsi tõi teravdatult välja Õpetajate Liidu loomise. Tõsi, see liit eksisteerib, aga on reanimatsioonis. Liidu väljatoomine sellest on ühtaegu raske ja vajalik. Meie, õpetajad, ja meist lähemal või kaugemal seisvad samalaadse töö tegijad, oleme teelahkmel: kas loome iseenda sünnitatud organisatsiooni või ütleme lahti oma

saatuse otsustamisest. Anname alla ja kirume, mis meiega tehakse" (2).

Voldemar Pinni sõnad kõlavad kaheksa aastat hiljemgi väga ja lausa kiuslikult päevakajalistena.

Seni viimane katse luua taas Eesti Õpetajate Liit – 1995/96

Uuel kujul sündis Eesti Õpetajate Liit 23. ja 24. märtsil 1996 Eesti õpetajate kongressil Viljandis, kus osa õpetajaühingute delegaate esitas EÕL-i astumise avalduse. Muidugi oli üsnagi suur ja mõtteagar algatusrühm teinud enne tublisti tööd tulevase liidu tegevuse peajoonte ning põhikirjaga.

Ent mõtted mõteteks. Katus peab nii või teisiti arvestama talasid, millele ta tugineb. EÕL sai kujuneda tollal olemas olevate ning hiljem tekkivate ühingute katusorganisatsioonina. Ja seda vaid eeldusel, et olemasolevad ühingud tunnevad üldse vajadust katuse järele.

Piirkondlike õpetajaühingute traditsioon ei olnud 1996. aastaks taastunud ega ole toibunud senini. Tartu Õpetajate Selts, 1996. a õpetajate kongressi organisatsioonid, on tänaseks hääbunud. Väidetavasti seepärast, et seltsi esimees valiti vallavanemaks.

Eesti Õpetajate Liitu ning sellest väljapoolegi jäänud ühingud on praegu eelkõige

□ ülemaalsed kutseühingud (nt Eesti Eripedagoogide Liit, Eesti Lasteaednike Liit);

□ ülemaalsed aineõpetajate ühendused (nt Eesti Emakeeleõpetajate Selts, Eesti Ajalooõpetajate Selts, Eesti Käsitööõpetajate Selts);

□ ülemaalsed liikmeskonnalt heterogeensed, ent koolisuunitlusega ühendused (J. Käisi Selts, B. G. Forseliuse Selts ning uurimistahtelisi õpetajaid ühendav Ühiskondlik Pedagoogika Uurimise Instituut).

Võrdlusi ja järeldusi

■ Omaaegne EÕL loodi juba enne Eesti riigi sündi mõne kuuga: 1917. a märtsis–mais. Riik polnud veel sündinud, kuid Eesti hüvangu nimel töötavad kodanikuühiskonna struktuurid juba toimusid.

Nüüdses Eesti riigis oleme loonud EÕL-i juba 15 aastat ja ikka veel ei ole päris kindlad, kas see on olemas ja elujõuline.

■ Omaaegset EÕL-i ehitati alt üles: asutati nt Harku Õpetajate Selts, mis astus Harjumaa Õpetajate Liitu, mis omakorda kuulus Eesti Õpetajate Liitu. Nüüdses on piirkondlike organisatsioonide asemel üle-eestilised erialaorganisatsioonid (ajalooõpetajate, matemaatika- ja teiste erialade või ainete õpetajate seltsid). Kui võrrelda EÕL-i majaga, siis omaaegne konstruktsioon oli kivi-kivi-peale-ehitus, nüüdne aga kitsastele tulpadele toetuv katus, ning see, mis noid tulpi siduma peaks, on tänini arutlusaaine.

■ Omal ajal kuulus EÕL-i 3500 õpetajat. Praegu ilmselt poole vähem, ehkki ainuüksi üldhariduskooli õpetajaskond on vähemasti kolm korda suurem. Kui omaaegne EÕL võis väita, et kõneleb Eesti õpetajaskonna nimel, siis kelle hääl on EÕL-il praegu?

■ Omaaegsed õpetajaühingud olid homogeensed, nüüdisaegsed heterogeensed.

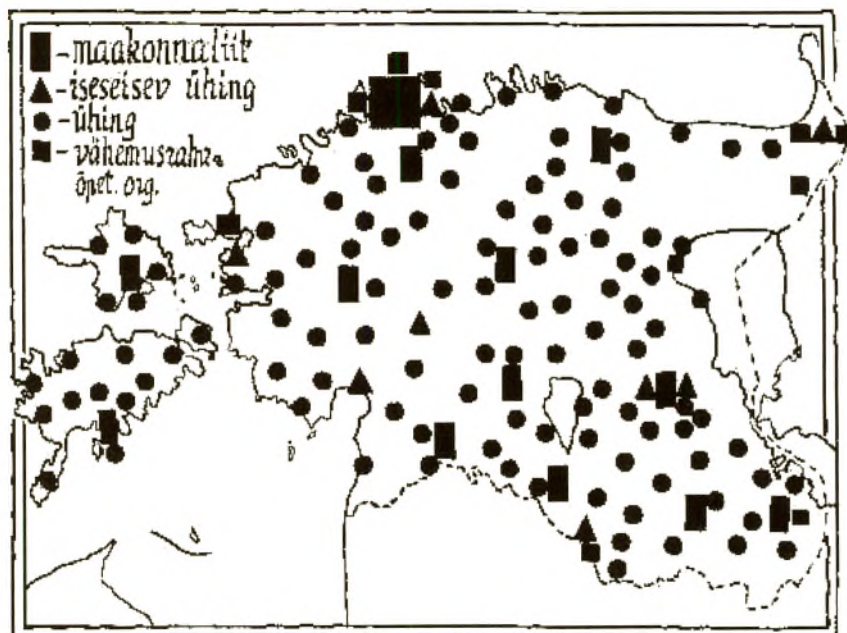
se liikmeskonnaga. Näiteks Tallinna Õpetajate Seltsi võeti vaid tegevõpetajaid, kes õpetasid just Tallinna koolides. Tõsiasi, et siinkirjutaja on seotud EÕL-iga kolme ühingu kaudu, ehkki tema õpetajatöö on pigem nostalgiline mälestus kui pulbitsev tegelikkus, kinnitab tõika, et nüüd on ukсед avali. Kuid avatud ustega ühingul on enesemääratlusega suuri raskusi.

■ Omaaegne organiseerumiseideoloogia oli kodanikuühiskonna ideoloogia – luua struktuure, kus õpetaja-kodanik saab aktiivselt tegutseda. Selts oli seltsis tegetsemise vahend. Küll noorsoo-organisatsioonide kandi pealt, kuid ikkagi ajavaimu peegelduses hoiatas tollal veel pisut enam kui 20-aastane Aleksander Elango loomast suuri noorsooseltse: "Noorsooühing ei tohi olla suurem, kui et kõigile liikmeile jätkub võimalusi aktiivselt kaasatöötamiseks ja kaasaelamiseks. Sellelt seisukohalt on 50 vist juba maksimum" (1).

■ Praegu, poolesajandilise idaokupatsioonijärelkajas arvame, et suur on parem kui väike, üleriiklik etem kui paikondlik. Suure juhi pilguga vaadates vahest ongi nii. Kuid kodaniku pilgu läbi on pilt teine: üle-eestilise seltsi reaalkmete osaks jääb 2–3 korda aastas koos käia, seltsi juhtide korraldatud üritusele kaasa elada, võtta teadmiseks juhtide senised teod ja tulevikukavad. Nüüdsed ühingud toetavad eelkõige juhiideoloogiat. Kui aga tubli juht mingil põhjusel kõrvale astub, võib kogu ühing hääbuda.

■ Omaaegne õpetajate liit oli polüfunktsionaalne. Ta esindas õpetajaskonda läbirääkimisel tööandjatega, ka ministeeriumiga. Ta lõi kaasa seadusloomes. 1932. aastal võisid õpetajate liidu liikmed öelda, et haridusseadus on suuresti nende tehtud. Samal ajal oli õpetajate täienduskoolitus, mida nimetati õpetajate eneseharimiseks, suuresti EÕL-i kätes. Tollases EV-s on raske leida suuremat täienduskursust, kus korraldajana poleks osalenud EÕL või temaga liitunud õpetajaühing. Sel moel tootsid õpetajaühingud täienduskoolitajaid endi keskelt.

EÕL oli Eesti suurim ja viljakaim pedagoogilise kirjanduse väljaandja. Eesti pedagoogiline ajakirjandus oli suuresti tema käes. Ajakiri Kasvatus ning Õpetajate Leht olid tema mõju all, ajakiri Koo-

Eesti Õpetajate Liitu kuulunud õpetajaühingute võrk 1937. aastal.

liuenduslane Eesti Õpetajate Liidu pedagoogilise toimkonna väljaanne.

Isegi panganduses lõi EÕL Eesti Õpetajate Ühispanga kaudu kaasa. EÕL oli tollal sedavõrd elujõuline. Ka praeguse õpetajate liidu tegevus pole lausa monofunktsionaalne, aga on palju-palju väiksema toetuspinna. Kusjuures seda suhteliselt kitsast väljagi ei oska me ära kasutada. Eelöeldust võib paista, et üle-eestilised aineühingud ei kõlba millekski. Õpetajate eneseharimiseks on nad loomuldasa üsna sobilikud. Aga miks nad ei ole seski valdkonnas liidrite seas?

Lõppsõna

Taim on selline, milline on seeme ja pinnas. Siinse kirjatüki eesmärk oli näidata, et kodanikuühiskonna seeme Eesti õpetajaskonnas on poole sajandi pikkuse okupatsiooni mõjul üsna rikutud. Meie ajalugu on teinud sellise inetu tembu, et kui õpetajad olid kodanikuühiskonna liikmeina Eesti Vabariigi tekkeajal ühiskonnast keskeltläbi faasinihke võrra ees, siis nüüd on õpetajaskond sama kandi pealt vist faasinihke võrra järel.

EV haridusministeerium, olgu tema nimi haridus- ja teadusministeerium või mingi erakondliku krutski mõjul haridus- ja lastesõimeministeerium, on toiminud üht pidi mõistliku riigi esindusena – tõmanud oma võimupiirid kokku, kuid pole olnud hea aednik.

Meid võetakse Euroopa Liitu ja formaalne piir jookseb siis keset Peipsi järve. Aga tegelik piir võib joosta ka kusa-giilt mujalt – lääne poolt Abrukat. Kust see piir jookseb, jääb meie teha. Ükskord tuleb see selgeks rääkida. Kas või selleni välja, et küsida, millal valiti viimati õpetajate ametiühingu liidreid. Kas enne 1991. aasta augustiputši või pärast seda? See on ebameeldiv küsimus, aga Jaan Tõnisson on öelnud: "Kes on ütelnud, et elu peab kerge olema."

Kirjandus

1. Elango, A. Noorsooliikumise välisvormist ja tegevusvahendeist. Noorusjõud, II: Eesti Noorsoo Karskusliidu koguteos, 5. Tartu, Sõnavara kirjastus, 1925. 133.
2. Pinn, V. Hariduskonverents '95: Viltuja täppilaskmisi. Kultuurileht, 5.05. 1995.
3. Pöld, P. Kultura ja rahvahariduse korraldus. Eesti Kultura, I. Tartu, 1911. 147.
4. Shiis, E. Kodanikuühiskonna voores. Akadeemia, nr 9, 1992, 1935.

Eesti õpetaja palgatõus saab olla järk-järguline, hajutatud mitmele aastale. Arvestada tuleb õpetajate kvalifikatsiooniga. Kui aga õpetajate palk üldse ei tõuse, pole pikemas perspektiivis võimalik rääkida Eesti kiirest majanduskasvust, nendib Anneli Kommer.

Majanduskasv ja õpetajate palgatase

Anneli Kommer

Sisekaitseakadeemia majanduse õppetooli juhataja

Maailmapank on võtnud ühiskonna arengu mõõtmisel aluseks rahvusliku rikkuse kontseptsiooni. Erinevalt sise-majanduse kogutoodangust (SKT) lähtuvatest meetodikest arvestab see meetodika ühiskonna arengutaseme hindamisel toodetud kapitali kõrval ka inim- ja looduskapitali.

Kokkuvõtte regioonide rahvusliku rikkuse suurusel elaniku kohta ning jaotusest komponentide vahel on toodud tabelis 1. Selgub, et rahvuslik rikkus jaguneb regiooniti väga ebaühtlaselt, ulatudes 22 000 dollarist elaniku kohta Lõuna-Aaasias 325 000 dollarini Põhja-Ameerikas. Veelgi märkimisväärsemad on erinevused rahvusliku rikkuse jaotumisel komponentideks. Selgelt eristuvad ülejäänud maailmast OECD-riigid ja seda eelkõige väga suure inimkapitali osaga, mis on elaniku kohta ligi kolm korda suurem kui ülejäänud regioonides. (Investeeringud inimkapitali on maailmapanga meetodika kohaselt need haridus-, teadus- ja arenduskulud,

Rahvuslik rikkus elaniku kohta regiooniti, 1994

	Dollarit				Osakaal rahvuslikust rikkusest		
	Rahvuslik rikkus	Inimkapital	Toodetud kapital	Looduslik kapital	Inimkapital	Toodetud kapital	Looduslik kapital
Põhja-Ameerika	325,274	247,892	61,953	15,429	76%	19%	5%
Vaikse ookeani ja OECD-riigid	302,389	205,156	89,786	7,447	68%	30%	2%
Lääne-Euroopa	236,164	175,57	54,99	5,604	74%	23%	3%
Lähis-Ida	146,243	55,898	27,304	63,041	38%	19%	43%
Lõuna-Ameerika	94,086	69,548	15,872	8,666	74%	17%	9%
Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia	62,5	30,53	22,256	9,714	49%	36%	15%
Põhja-Aafrika	54,185	37,034	14,348	2,803	69%	26%	5%
Ida-Aasia	46,076	35,207	7,22	3,649	76%	16%	8%
Ida- ja Lõuna-Aafrika	29,863	19,526	7,345	2,992	65%	25%	10%
Lääne-Aafrika	22,036	13,231	4,097	4,708	60%	19%	21%
Lõuna-Aasia	21,704	13,959	4,123	3,622	64%	19%	17%

Tabel 1. Rahvuslik rikkus jaguneb regiooniti väga ebaühtlaselt, ulatudes 22 000 dollarist elaniku kohta Lõuna-Aaasias kuni 325 000 dollarini Põhja-Ameerikas.

Allikas: Dixon, J. A., Hamilton, K. Expanding the Measure of Wealth. Finance & Development, volume 33, nr 4, 1996.

mis pole investeeeringud vastavatesse hoonetesse ja seadmetesse.)

Mida arenenum on riik, seda suurem osa rahvuslikust rikkusest tuleneb inimkapitalist, järeltub Maaailmapanga uurimusest. Just inimkapital loob heaolu, mis väljendub toodetud kapitali hulvana elaniku kohta. Inimkapital on rahvusliku rikkuse põhikomponent, mis ulatub 38 kuni 76 protsendini kõigis vaadeldud regioonides

Inimkapitali roll majanduskasvus on teema, mille üle diskuteerides on viimasel kümnendil vähemalt kolm korda kurssi muudetud. Põhiline probleem on selles, et teoreetiliselt ei ole kuigi selge, kuidas peaks inimkapitali mõõtma.

Üheks inimkapitali mõõtmise asjakohaseks viisiks on peetud töötava elanikkonna kooliskäidud aastate arvu. 95 maailma riigi kohta tehtud sellekohase analüüsi tulemused on tabelis 2.

2000. aastal oli kõrge sissetulekuga riikides tööjõu keskmine kooliskäidud aastate arv 12,1, vaestes riikides aga ainult 5,7 ehk poole väiksem, kusjuures rikkaste ja vaeste riikide vahe on jäänud konstantseks.

Kas hariduskulud on investeeeringud?

Mitmel puhul on diskuteeritud, kas kulutused haridusele on tarbimiskulud või investeeeringud. Majandusteadlase Keynesi teooria kohaselt pole mingit probleemi: kui kulutused haridusele on teinud kodumajapidamised (või valitsus, kes tegutseb maksumaksja volitustega), on formaalharidusse tehtud kulutused selgelt tarbimiskulud. Teisiti on lugu kulutustega tööalasele koolitusele, mis on vaieldamatult investeeeringud, kuna tegemist on äriettevõtte poolt tulude saamise eesmärgil tehtavate väljaminekutega.

Samas käsitleb Keynesi teoorias välja kasvanud rahvatulu arvepidamine hariduskulutusi lõpptarbimisena, tegemata mõõndusi selles osas, et omandatud haridus amortiseerub ja iganeb aja jooksul samamoodi, nagu amortiseeruvad masinad, millel töötajad töötavad. Kuna klassikalises majandusteaduses on kasv maksimeeritud investeeeringutega ja minimeeritud tarbimisega, välistab Keynesi teooria hariduse kui majanduskasvu faktori (Blaug, M. An Introduction

Tööjõu keskmine kooliskäidud aastate arv

Aasta	1960	1970	1980	1990	2000	2010 prog
Jõukad riigid	8,7	9,8	10,9	11,6	12,1	12,5
Vaessed riigid	2,1	2,9	3,7	4,8	5,7	6,5

Tabel 2. 2000. aastal oli kõrge sissetulekuga riikides tööjõu keskmine kooliskäidud aastate arv 12,1, vaestes riikides aga ainult 5,7.

Allikas: Cohen, D., Soto, M., Growth and Human Capital: Good Data, Good Results, OECD, 2001.

to the Economics of Education, 1970, lk 18).

Viimase järeldeusega nõustujad ei ole kulude investeeeringuteks ja tarbimiskuludeks jaotamisel kahetsusväärset arvestanud enamiku majandusteadlaste poolt vaikumisi omaks võetud põhimõtet, et investeeeringud on kulutused, mis loovad tingimused tootmiseks tulevikus. Moodsas käsituses loetakse investeeeringuks see osa, mida ei kasutata ära ühe aasta jooksul. Samal ajal ammendatakse tarbimis- ehk tootmiskulud juba jooksval kalendriaastal.

Ühesõnaga – see, mis ei ole tarbimine, on investeeering või ka säästmine.

Eespool toodust tuleneb, et hariduskulutused on enamasti investeeeringud inimkapitali, kuid tegemist võib olla ka tarbimisega. Majanduslikku hinnangut mõjutab siin eelkõige otsustajate käitumine.

Õpetajate palgad, vanuseline ja sooline jaotus

Hariduskulutustest moodustavad suurima osa palgad, ulatudes sõltuvalt haridusasutuse liigist 60–75 protsendini kõigist hariduskuludest. Rääkides investeeeringutest inimkapitali, räägime seega suurel määral õpetajate palgakuludest.

Palgatase, millega noor õpetaja alustab, mõjutab otseselt elukutsevalikut, samuti noore edaspidist karjääri õpetajana. Seepärast on OECD lülitanud oma haridusindikaatorite hulka ka õpetajate palga. Tabelis 3 on näha õpetajate seadustatud palgad tööleasumisel konverteerituna Maaailmapanga meetoodika kohaselt US dollari ostujõu pariteedile (PPP). Eestis vastab tööleasuja selline palk nooremõpetaja ametijärguga õpetaja palgale koos klassijuhatajatasuga.

Eestis tööle asunud noore õpetaja palk on ligikaudu kolm korda madalam kui arenenud riikides. Enamikus riikides on gümnaasiumiõpetaja töötasu kõr-

gem, kuid on ka riike (Inglismaa, Norra, Portugal), kus palgatased on võrdsed. Eestis on põhikooli- ja gümnaasiumiõpetajate seadustatud palgatase võrdne.

OECD võrdleb õpetaja seadustatud aastapalka ka sisemajanduse kogutoodanguga (SKT) ühe elaniku kohta. See indikaator võimaldab hinnata riigi võimet õpetajatele palka maksta. Joonisel 1 on näha õpetaja palga ja SKT suhtarvud nooremõpetaja kohta.

OECD-riikide keskmisena on õpetaja aastapalk tööleasumisel võrdne sise-

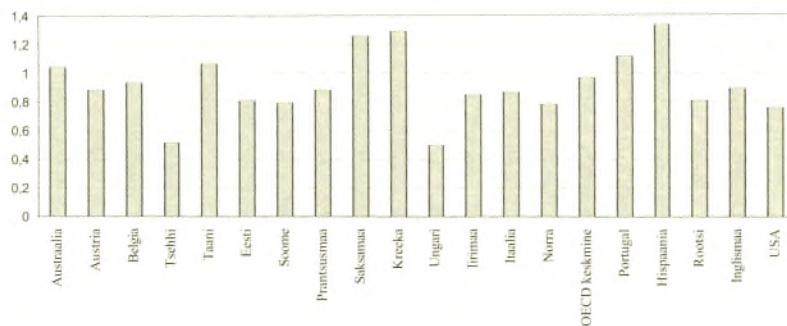
Õpetaja aastapalk (US dollarites)

Riik	Põhikool	Gümnaasium
Austraalia	25661	26658
Austria	21804	24027
Belgia	22901	29075
Tšehhi	6806	8052
Taani	28140	29986
Eesti	7575	7575
Soome	18110	21047
Prantsusmaa	19761	21918
Saksamaa	29697	35546
Kreeka	19327	19650
Ungari	5763	6908
Iirimaa	21940	23033
Itaalia	19188	20822
Norra	22194	22194
OECD keskmine	20358	22839
Portugal	18751	18751
Hispaania	24464	29058
Rootsi	18581	20549
Inglismaa	19999	19999
USA	25707	25405

Tabel 3. Eestis tööle asunud nooremõpetaja palk on arenenud riikide kolleegide omast ca kolm korda madalam. Allikas: OECD Education at a Glance, 2001, Haridusministeerium. OECD andmed on pärit aastast 1999, Eesti 2000.

Nooremõpetaja aastapalga suhe SKT-sse

Joonis 1. OECD-riikide keskmisena on õpetaja aastapalk tööleasumisel võrdne sisemajanduse koguproduktiga elaniku kohta. Eestis ei ole sellest põhimõttest lähtunud. Allikas: OECD Education at a Glance, 2001, Haridusministeerium.

Nooremõpetaja aastapalga ja SKT suhe Eestis*

Aasta	2000	2001	2002	2003	2004
SKP elaniku kohta (kroonides)	62 369	69 883	75 450	82 629	90 247
Nooremõpetaja keskmine palk**	4 113	4 730	5 445	6 886	7 521
Nooremõpetaja palga alammäär	3 739	4 300	4 950	6 260	6 837
Klassijuhatajatasu gümnaasiumis	187	215	250	316	345
Klassijuhatajatasu põhikoolis	561	645	740	936	1 022
Nooremõpetaja palga ja SKP suhe	0,8	0,8	0,9	1,0	1,0
Nooremõpetaja palga muutus ***		15%	15%	26%	9%

Tabel 4. Nooremõpetaja palga alammäärad aastatel 2000–2002 ning haridusministeeriumi prognoos nooremõpetaja astmepalga tõusu kohta, jõudmaks Eestis OECD keskmiseni.

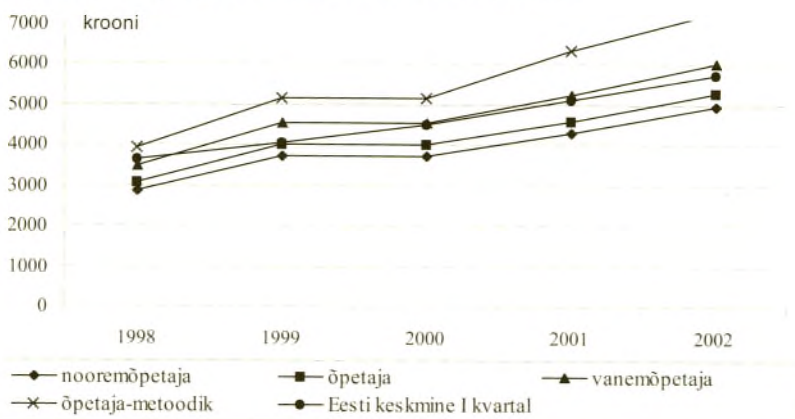
* SKT andmed on täpsustatud rahandusministeeriumi 2002. a kevadprognoosi alusel.

** 2001, 2002. a nooremõpetaja keskmine palk (palga alammäär + gümnaasiumi- ja põhikoolistaste klassijuhataja lisatasu aritmeetiline keskmine); 2003, 2004 prognoos, kui nooremõpetaja palga ja SKT suhe elaniku kohta on 1.

*** Keskmise palgataseme suurenemine 2001. ja 2002. aastal, edaspidi tõus lähtuvalt prognoosist, mille kohaselt nooremõpetaja palga ja SKT suhe elaniku kohta on 1.

Allikas: Haridusministeerium <http://www.hm.ee/word/uldharidusnaitajad.rtf>

Õpetajate palga alammäärade dünaamika

Joonis 2. Õpetaja-metoodiku palk on kasvanud keskmisest kiiremini.

Allikas: Haridusministeerium, Statistikaamet.

majanduse koguproduktiga elaniku kohta ehk nende suhe on 1. Eestis oli vastav suhe 2000. aastal 0,8, aastaks 2002 on prognoositud 0,9. Tundub, et Eesti riik suudaks õpetajatele rohkem palka maksta, kui ta seda teeb. Nooremõpetaja palgatase võiks tõusta oluliselt kiiremas tempos, kui kasvab sise-majanduse koguprodukt.

Tabelis 4 ongi toodud nooremõpetaja palga alammäärad Eestis aastatel 2000–2002 ning haridusministeeriumi prognoos nooremõpetaja astmepalga tõusu vajaduse kohta, jõudmaks Eestis suhteni 1.

Jälgitakse ka 15-aastase töökogemusega õpetaja ning nooremõpetaja palga suhet. OECD-maades on see 0,7-st Tšehhis ja Ungaris kuni 1,6-ni Portugalis ja Kreekas. OECD keskmine on 1,32, Eestis 1,06, Eestiga samal tasemel on Soome 1,08, Rootsi 1,07-ga.

Sel teemal tasub diskuteerida – kas oleks vaja tõsta eelisjärjekorras nooremõpetajate palgataset või väärtustada staažitasu lisamisega senisest rohkem kogemustega pedagoogide tööd? Arvestades Eestis välja kujunenud olukorda, vajab kõige enam tähelepanu ja motiveerimist 5-aastase staažiga õpetaja.

Läbi aastate on Eestis õpetajate palk kasvanud, olles enam-vähem samas suurusjärgus riigi keskmise palgaga. Viie viimase aasta palgadünaamika on toodud joonisel 2.

Kuni aastani 2000 maksti pedagoogidele töötasu haridusministeeriumi kaudu ning õpetajate palkade määramisel kehtisid samad reeglid nagu halvatavatel riigiasutustel: valitsuse määrusega oli määratud astmepalk ning järgvalt reglementeeritud olid ka astmepalga suurendamise tingimused. Seega puudus koolijuhil võimalus rakendada efektiivset palgapoliitikat. Samas oli koolide rahastamisel juba aastaid lähtunud õpilaste arvust ning koolijuhil oli vabadus reguleerida õpetajate tööaega tunnikoormuse määramisega (vahemikus 18–22 tundi põhikoolis) ja 20–24 tundi põhikoolis), mis viis olukorran, kus õpetajatele määrati teadlikult madalam koormus ja sõlmiti täiendavalt kohakaasluslepingud, võimaldamaks suurema töötasu maksmist.

Aastast 2001 eraldatakse palgaraha

kohalikele omavalitsustele, lähtudes õpilaste arvust. Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse kohaselt lepitakse valitsuse, õpetajate ühenduse ning omavalitsuste ühenduse läbirääkimistel kokku üleriigilised palga alammäärad. Kui kolmepoolset kokkulepet ei sünni, kehtestatakse palga alammäärad valitsuse määrusega. Muid piiranguid üle riigi ei ole. Oma territooriumil reguleerib palkade maksmist omavalitsus.

Piirkonna elukallidus

Siingi on põhjust diskussiooniks. Kas alampalga määramisel tuleks arvestada piirkonna elukalliduse ja tööjõu väärtusega piirkonnas? Mitmes riigis, kaasa arvatud Soome, on palga üks komponent elukoha kalliduse koefitsiendist tulenev juurdemakse. Piirkonna elukallidusest tulenevat ebavõrdsust saaks vähendada ka omavalitsuse eelarve kaudu.

Joonisel 3 on toodud õpetaja seadustatud palga ja maakonna keskmise palga suhe. Maapiirkonnas on õpetaja suhteliselt kõrgepalgaline töötaja, kuid Tallinnas ja ka Tartus jääb õpetaja palgatase piirkonna keskmisest tublisti allapoole.

Õpetajate arv

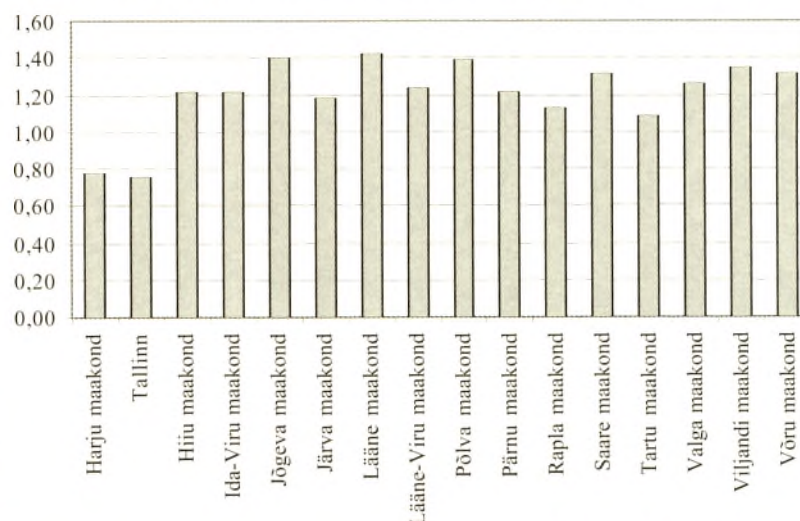
Õpetajate arv ja 2001. aastal välja makstud palgad on toodud tabelis 5. Vastavalt kolmepoolsele palgakokkuleppele võib keskeriharidusega õpetaja palgamäär olla kuni 15% kõrgharidusega õpetaja palgamäärast väiksem. Keskeriharidusega õpetajate osatähtsus on kõige suurem Võrumaal ja Valgamaal, ulatudes 2000/2001. õppeaastal 20%-ni õpetajate arvust. Kõige väiksem on see Harjumaal ja Hiiumaal – alla 10% õpetajate koguarvust.

Muret tekitab üldkeskeriharidusega õpetajate suur arv, ulatudes ligi 9 protsendini Võrumaal ja Põlvamaal, olles vaadeldaval õppeaastal Eestis tervikuna 4,5% õpetajate koguarvust.

Kvalifikatsioon

Haridusministri määrusega nr 35 (21.12.1988) kehtestatud pedagoogide kvalifikatsiooninõuetele ei vastanud 2000/01. õppeaastal pedagoogilise hariduse puudumise tõttu 14% põhikooli- ja 13% gümnaasiumiastme õpetajatest; hari-

Õpetaja palga ja maakonna keskmise palga suhe, 2002

Joonis 3. Kui maapiirkonnas on õpetaja valdavalt suhteliselt kõrgepalgaline töötaja, siis eriti Tallinnas ja ka Tartus jääb õpetaja palgatase piirkonna keskmisest tublisti allapoole. Allikas: Statistikaamet.

Õpetajate arv ja väljamakstud palgad maakonniti, 2001

Maakond	Töökohti aastas	Töötasud kokku	Aasta keskmine töötasu	Keskmine kuutöötasu
Harjumaa	1 111,48	60 773 334	54 678	4 556,49
Tallinn	3 474,55	188 152 976	54 152	4 512,65
Hiiumaa	117,62	7 773 211	66 087	5 507,29
Ida-Virumaa	1715,53	92 209 922	53 750	4 479,18
Jõgevamaa	421,88	23 225 107	55 051	4 587,62
Järvamaa	456,7	26 026 960	56 989	4 749,10
Läänemaa	303,06	19 596 207	64 661	5 388,43
Lääne-Virumaa	674,92	41 438 397	61 397	5 116,46
Põlvamaa	395,73	22 731 515	57 442	4 786,83
Pärnumaa	522,95	27 253 854	52 116	4 342,97
Pärnu linn	485,99	27 879 595	57 367	4 780,55
Raplamaa	439,03	23 599 765	53 754	4 479,53
Saaremaa	443,82	24 375 082	54 921	4 576,76
Tartumaa	466,72	26 225 646	56 191	4 682,62
Tartu linn	960,27	53 258 739	55 462	4 621,85
Valgamaa	400,62	22 078 800	55 112	4 592,63
Viljandimaa	673,35	36 931 999	54 848	4 570,68
Võrumaa	518,42	26 984 027	52 051	4 337,54
Kokku	13 582,64	750 515 137		
Keskmine			56 446,11	4 703,84

Tabel 5. Vastavalt kolmepoolsele palgakokkuleppele võib keskeriharidusega õpetaja palgamäär olla kuni 15% väiksem kõrgharidusega õpetaja palgamäärast. Keskeriharidusega õpetajate osakaal on kõige suurem Võrumaal ja Valgamaal, ulatudes 2000/2001. õppeaastal 20%-ni õpetajate arvust, kõige väiksem on see Harjumaal ja Hiiumaal – alla 10% õpetajate koguarvust. Allikas: Rahandusministeerium.

Õpetajate vanuseline jaotus OECD-riikides 1999. a

	< 30-a	30–39-a	40–49-a	50–59-a	> =60-a
OECD keskmine, 1.–6. klass	16,1%	25,1%	33,6%	22,7%	2,5%
OECD keskmine, gümnaasium	8,9%	24,3%	35,8%	27,0%	4,0%

Tabel 6. Võrreldes OECD-maade keskmisega, on Eestis suur pensioniealiste õpetajate osakaal. Põhikooli I ja II astmes ei ületa üheski OECD-riigis üle 60-aastaste õpetajate osakaal 6% vastava astme õpetajate koguarvust.

Allikas: OECD Education at a Galance, 2001.

dustaseme poolest ei vastanud nime-
tatud nõuetele 6% õpetajatest.

Vanus

2000/01. õppeaasta seisuga moodustavad 63-aastased ja vanemad õpetajad 7%; 51–62-aastased 22% õpetaja ametikohtade koguarvust. Pensionieas ja lähimate aastate jooksul pensioniikka jõudvate (51-a ja vanemad) pedagoogide osatähtsus kogu õpetajate arvust on seega kokku 29%. Alla 30-aastaste

õpetajate ametikohtade arv moodustab õpetajate ametikohtade koguarvust 14%, 31–40-aastaste õpetajate osakaal on vastavalt 28% ja 41–50-aastaste õpetajate oma 29%. Tabelis 6 on toodud suhe OECD-maade keskmisesse.

OECD-maade keskmisega võrreldes on Eestis pensioniealiste õpetajate osakaal liiga suur. Põhikooli esimeses ja teises astmes ei ületa üheski OECD-riigis üle 60-aastaste õpetajate osakaal 6% vastava astme õpetajate koguarvust, gümnaasiumiastmes on näitajad kõige suuremad Islandil ja Rootsis, kus vastavalt 10,9 ja 8,4% gümnaasiumiõpetajatest on üle 60 aasta vanad. Eestis on suhteliselt vähe 41–50-aastaseid õpetajaid: 29%, mis on viie protsendi võrra väiksem kui OECD-maades keskmine. Noorte õpetajate osatähtsus on Eestis suhteliselt suur – alla 40-aastased õpetajad moodustavad põhikooli esimeses ja teises astmes ligikaudu 50% vastava astme õpetajatest.

Eesti õpetajatest on 56% koolis töötanud üle 15 aasta, alla viie aasta on koolis töötanud 18%, 6–10 aastat 15% ning 11–15 aastat 11% õpetajatest. Seega on väga oluline teha midagi selleks, et noor õpetaja kooli jääks.

Mehed, naised

Eestis on 84% õpetajatest naised, 16% mehed. OECD-maades on põhikooli esimeses ja teises astmes naisõpetajate osakaal keskmiselt 77%, gümnaasiumis aga ainult 51,1%.

Tööaeg

Õpetajate tööaeg mõjutab oluliselt haridusse suunatavate ressursside suurus. Tööaeg jaguneb kontakttundideks ja ajaks, mil õpetaja ei õpeta. Eri riikides on see reguleeritud erinevalt. Eri maade

õpetajate tööaja võrdlemiseks kasutabki OECD kontakttundi mõistet. Selle saamiseks korrutatakse õpetaja aasta õppenädalate arv nädala töötundide arvuga, mille jooksul õpetaja on klassi ees. Saadud näitaja korrutatakse omakorda klassitundi pikkusega minutites ja jagatakse 60-ga. Tööaja sisse ei arvestata vahetunde, riigipühaid (OECD *Education at a Galance*, 2001, lk 225). Eestis tähendaks see 35 õppenädala korrutamist põhikoolis 18–24 (keskmine 21) ja gümnaasiumis 18–22-ga (keskmine 20), tulemus korrutatakse 45 ja jagatakse 60-ga. Eri maade õpetajate tööaegade võrdlus on toodud tabelis 7.

Eesti õpetajate kontakttundide arv, võrreldes teiste riikidega, on mõnevõrra väiksem, põhiline põhjus on siin õppenädalate väiksem arv aastas.

Tööaeg on reguleeritud eri riikides erinevalt. Eestis on õpetajatel 35-tunnine töönädal ning määratud vahemik kontakttundide andmiseks, mille piires kooli juht kinnitab konkreetsele õpetajale koormuse, ning ülejäänud tööaeg, mis võib olla nii koolis kui väljaspool kooli. Suuremal osal OECD-riikidest on määratud õpetamise aeg ja mitteõpetamise aeg nii koolis kui väljaspool seda, õpetaja töökoormus on vahemikus 32,5 tundi nädalas Inglismaal kuni 45,8 tundi Islandil. Samas on Inglismaal, Iirimaa, Hispaanias õpetaja kogu tööaeg ainult koolis, Soomes, Prantsusmaal ja Portugalis on reguleeritud ainult kontakttundide arv, "mitteõpetamise" aega ei ole reguleeritud.

Siin on taas üks diskussiooni koht. Kuidas suhtuda näiteks klassijuhatajate töö tasustamisse? Kas tuleks maksta lisa eelkõige klassipäeviku täitmise ja korrashoiu eest, samuti lapsevanematega kontakti hoidmise eest? Tundub loogiline. Samas on klassijuhatajaid, kes tegelevad palju oma õpilasega väljaspool klassiruumi, korraldades matku, näidendite õppimist, klassiõhtuid, kujundades selle kaudu õpilastest ühtse kollektiivi.

Liiga palju õpilasi klassis muudab õpetaja töö kahtlemata raskeks, eriti kui õpilaste hulgas on erivajadustega lapsi. Teisest küljest ei tähenda väiksem klassikomplekt automaatselt efektiivsemat õpet, vaid võib osutada mõningatel tingimustel ressursside raiskamiseks.

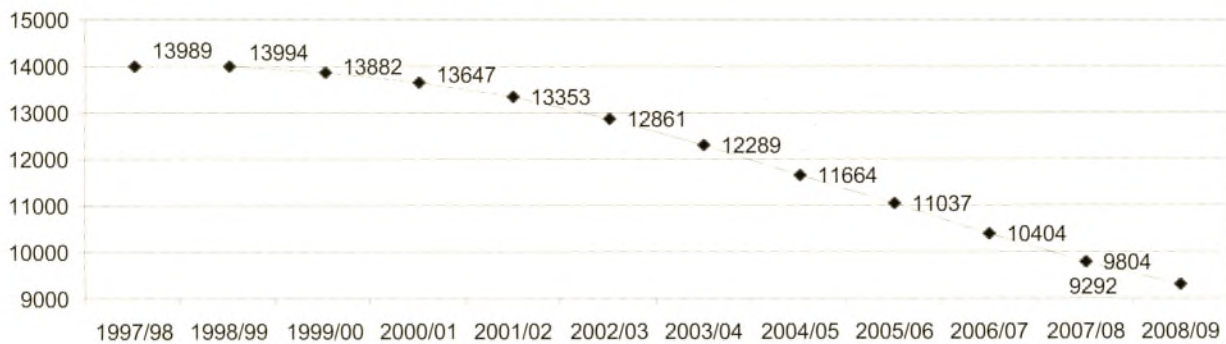
Õpetaja tööaeg kontakttundides

Riik	Põhikool	Gümnaasium
Austraalia	996	941
Austria	684	623
Belgia	840	675
Tšehhi	739	680
Taani	644	500
Eesti	551	525
Soome	656	627
Prantsusmaa	892	589
Saksamaa	783	685
Kreeka	780	629
Ungari	583	555
Iirimaa	915	735
Itaalia	748	612
Norra	713	505
OECD keskmine	801	662
Portugal	900	594
Hispaania	788	548
USA	958	943

Tabel 7. Eesti õpetajate kontakttundide arv, võrreldes teiste riikidega, on mõnevõrra väiksem, sest siin on vähem õppenädalaid. Allikas: OECD Education at a Galance, 2001.

Õpetajate ametikohtade arvu prognoos

Joonis 3. Aastaks 2007 väheneb õpetajate arv ligikaudu 18%.

Allikas: Haridusministeerium: <http://www.hm.ee/word/uldharidusnaitajad.rtf>

Eesti keskmine õpilaste arv klassis ja õpilaste arv õpetaja kohta maakonniti on toodud tabelis 8. Võrreldes OECD-maade keskmisega, mis on põhikoolis 18 ja gümnaasiumis 14,6, võib Eesti 15,5 õpilast õpetaja kohta pidada optimaalseks. Paraku on see arv Eesti suuremates linnades oluliselt suurem.

Klasside suurus maakonniti

Maakond	Õpilasi klassis	Õpilasi õpetaja kohta
Harju	22	13,9
Tallinn	27	17,1
Hiiu	19	13,5
Ida-Viru	25	15,6
Jõgeva	20	14,3
Järva	20	13,3
Lääne	20	12,6
Lääne-Viru	21	13,5
Põlva	19	13,8
Pärnu	23	15,4
Rapla	20	13,6
Saare	22	14,2
Tartu	24	16,0
Valga	21	14,4
Viljandi	21	13,7
Võru	19	13,3
Keskmine	23	15,5

Tabel 8. OECD-maade põhikoolis on 18 ja gümnaasiumis 14,6 õpilast õpetaja kohta. Eesti 15,5 on sellega võrreldes optimaalne. Paraku on linnakoolides klassid suuremad. Allikas: Haridusministeerium, 2000/2001. õppeaasta andmed.

Sündimus

Aastaks 2010 väheneb põhikooli õppurite arv seniselt 180 000 õpilaselt 120 000-ni. Vastavalt väheneb ka vajadus õpetajate järele. Eeldades, et õpilaste-õpetaja suhe jääb samale tasemele, peaks õpetajate ametikohtade arv vähenema ligikaudu 9000-le. Prognoos on joonisel 3.

Aastaks 2007 väheneb õpetajate arv ligikaudu 18%. Samas ei saa prognoosida õpetajate tegelikku tööpuudust, kuna täna koolis töötavatest õpetajatest on 7% pensioniealised ja nendele lisanduvad lähiaastatel pensionile jäävad õpetajad. Teiseks ei vasta 6% õpetajate oskused kehtivatele kvalifikatsiooninõuetele. Arvestades 41–50-aastaste õpetajate suhteliselt väikest osakaalu Eesti õpetajate koguarvus, jääb professionaalsete õpetajate leidmine probleemiks ka õpilaste väiksema arvu puhul.

Kokkuvõtteks

Mida arenenum on riik, seda suurem osa rahvuslikust rikkusest tuleb inimkapitalist. Investeeringuteks inimkapitali loetakse hariduskulusid ja nendest moodustavad suurima osa õpetajate palgakulud. See tähendab, et haridusse investeerimise all tuleb mõista eelkõige õpetajate palkade suurendamist.

Eestis on õpetajate palgatase ligikaudu kolm korda väiksem kui arenenud riikides ja sellel on oma tagajärjed. Suhteliselt madal palgatase on seni meelitanud õpetajateks just naisi, sest rahnappust kompenseerivad pikk puhkus (56 tööpäeva), paindlik tööaeg ja võimalus ise otsustada oma tööpäeva üle. Samas on 7% õpetajatest pensioniealised,

õpetajate hulk vanuses 51 kuni pensioniealised on 22% õpetajate koguarvust, 6%-l täna töötavatest õpetajatest ei ole nõutavat haridustaset. Õpetajatest on ainult 16% mehed, noored õpetajad lahkuvad koolist pärast viieaastast töötamist.

Eesti riigi võime maksta õpetajatele palka on suhteliselt suurem, kui näitab senine õpetajatesse investeerimise tase. Seega võiks õpetajate palgataset tõsta sisemajanduse koguprodukti kasvutempost oluliselt kiiremini.

Ilma oluliste muudatusteta teistes valdkondades puuduvad Eesti riigil võimalused õpetajate palgavahendeid kahekordistada. Palgatõus saab olla järkjärguline, hajutatud mitmele aastale ning see peab arvestama õpetajate kvalifikatsiooni. Õpetajate palgatõusuta ei ole pikemas perspektiivis võimalik rääkida Eesti kiirest majanduskasvust.

Väike märgiatlas

Karl Kello

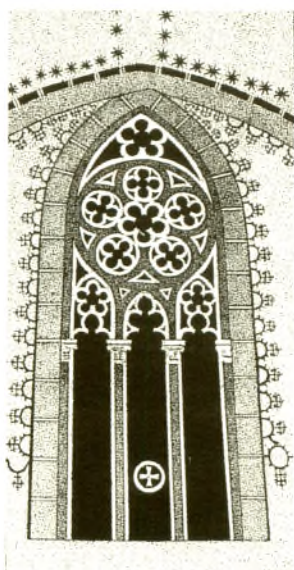
Maagiline ornament akna ümber, Setumaa.

Aknapiirde ornament Lääne-Siberi soomeugrilastelt.

Kõiksuse silmad. Tiibeti pühakoda.

Võltsaken kaitseb paha silma eest. Altariruumi põhjapoolne võltsaken Karja kirikus.

AKEN EUROOPASSE

Aken on maja silm. Mõnes keeles öeldakse isegi otse välja, et silm on aken, vrd vene *oknó – óko*. Kui silma peetakse poeetilisel hinge peegliks, siis aken on maja elu peegel. Põleb aknas tuli, on maja kuidagi moodi nagu elus ja hingestatud. Silma nimetatakse hinge aknaks ja ihu valguseks. Eks ole akengi maja valgus.

Aken on maja märk. Aken ühendab sisemise ja välise, lahendab nendevahelise vastuolu. Peeter I võttis ette raiuda akna Euroopasse. See läks tal ositi ka korda. Aegapidi jõuti sealmail välja juba Euroopa ühiskodu ideeni.

Päikeseaken

Kuivõrd maja on kõiksuse vähendatud võrdkuju, seostub aken tihedasti päikese, taeva silmaga. Läti vanarahvas nimetas akent Jumala silmaks. Maailma teisest otsast pärit ainud peavad oma maja ainukest akent samuti Jumala aknaks. Aken ja taevasilm päike on valguseallikad mõlemad.

Päikest ja kuud kujutati varematal aegadel ette kui taevajumala silmi. Aknast paisub tuppa Jumala silmavalgus. Päikeseakna kaudu aga arvati maa peale kumavat kosmilist ürgtuld. Päikeseakna hommikusest avamisest ja õhtusest sulgemisest on juttu ka setu müütides, mida peetakse Faehlmanni "Koidu ja Hämariku" algkujuks (Oinas, lk 160–161).

Päikeseaknaga seostuvad taevaluugid. Jumal avab need nii päikese kui ka vihma jaoks. Enne veeuputust tehti taevaluugid lahti ja vihma sadas nelikümmend päeva ja nelikümmend ööd. Mõneski keeles tõlgitakse need taevaluugid otsesõnu taeva akendeks.

Kaitsev aken

Pühakoja altar üritati varjata võõra pilgu, paha silma eest. Kuivõrd kõik paha ja pärispaha arvati asuvat põhja pool, on kiriku altariruumide põhjaseinale sagedasti maalitud võltsaken.

Turvalise Euroopa väikelinnades üllatab meid kõige rohkem see, et õhtuti-öösiti ei peeta seal akendel kardinaid ees. Maja si-

seelu on avatud võõrale pilgule, kõik on nagu peo peal, maja hing puhas ja paljas. Meie oleme harjunud kardinat taha varjuma. Harjumuse jõud on suur. Kardame, et mets vaatab pealt, et surm vaatab aknast sisse, rõõvlistest rääkimata. Omal ajal usuti, et surm astub sisse aknast ja lahkunu hing läheb välja akna kaudu. "Sest surm on tulnud sisse meie akendest, on tulnud meie paleedesse, lõikama uulitsail lapsi, turgudelt noorukeid!" kirjutab Jeremia. Kui keegi sureb, tehakse talle aken lahti, kuid mitte kauaks, et surmu ei saaks tagasi tulla.

Kaitse eesmärgil ümbritseti aknad maagilise ornamentiga. Jõuluööil kaeti aknad luukidega hoolega kinni, et kurivaim ei näeks tulekuma ega tuleks külla. Kardeti samuti punast vanameest, kes vaatab aknast sisse ja hooned põlevad maha.

Jõuluõhtul õuest aknasse vaadates näeb ära, kes seesolijatest tuleval aastal sureb – see istub laua taga ilma peata.

Vanaesä tõrelep

Aknast välja vaatamine tähendab heita pilk Jumala kotta. Ainud ei tohtinud aknasse vaadata, sest sealt vaatas sisse nende vanaisa, suur jumal karu. Vahel ei tohtinud meilgi aknast välja vaadata. Välja vaadata oli keelatud pikse ajal – siis, kui vanaisa õues kärkis. "Aknast väljahtimine ei ole lubatud, kui "vanaesä tõrelep", kirjutab peapiiskop Johan Köpp oma noorepõlve mälestustes. Vanaesä on taevaesä. Vanaesä tõrelemine tähendab seda, et õues lööb välku ja müristab – vanaisa räägib oma lastega kõue häälel. Uku Masing on osutanud, et midagi ühist seob kõue ja karu meilgi.

Pikse ajal ei vaata lätlasedki aknast välja, sest välku ei tohi vaadata – lööb sisse. Aknast ei tohi midagi, prahti ega vett välja visata, et see jumalale või õnneemale silmnäkku ei satuks. Kes aga aknast välja sülitas, usuti sülitavat õnejumalatar Laimale või jumalale vastu silmi. Mis peaks samuti viitama asjaolule, et jumal vaatab aknast sisse. Eesti vanasõna aga ütleb, et kui mees üle aisa lööb, on see nagu aknast välja süljata, aga kui naine üle aisa lööb, nagu aknast sisse süljata.

Aken teise ilma

Lihtsaim viis teise ilma vaatamiseks on heita piik peeglisse. Peegli sees on kõik tagurpidi nagu teises ilmaski. Kus surnu majas, seal kaetakse peegel kinni. Lätis keelati lapsi õhtul peeglisse vaatamast, sest seal näeb kuradit. Ka allikapeegel on aken teise ilma. Kaevus või allikas peegeldub kuu öeldakse olevat allilma päike.

Aken tulevikku

Peegel on ühtlasi aken tulevikku. Näiteks vana-aastaõhtul kell 12 võib peeglis näha kõiki tulevase aasta sündmusi; mis toimub ja mis saab. Seega on see ka karmilt keelatud: "Jõululaupäeva ja nääri-laupäeva õhtatel ei tohi seliti maas olla ja peeglisse vahtida, siis saava see inimene ära halvatud." Tulevikku on võimalik piiluda ka ahjuauku asetatud peegli kaudu. Liivi neiud vaatavad jõuluõöl jalgevahelt, seelik üles tõstetud, teise peegli vahendusel leivaahju suhu pandud peeglisse, millel küünlad kõrval – kesköötunnil näitab seal ennast tulevane mees. Siiski ettevaatust, Vana ise võib vastu vaadata!

Karu aken

Karuperseks, ka karupersiseks ja lihtsalt karu augukski kutsutakse meil ungast ehk katuseharjaalust aknaauku. Ka unkaauk on maagiline ava, värav selle ja teise maailma vahel. Läbi karuperse välja vaadates võib jaaniõöl näha, kuidas vanapagan tulevalgel raha kuivatab – nähtud rahaaugust tohib julgesti võtta. Samuti saab perenaine jaanipäeva varahommikul kogu ümbruskonna piimaõnne oma tallu kutsuda: "See sünnip nii, et perenaine ihoalaste kahrupersehe lätt ja säält hõikas, pistev pää kahrupersest vällä" (Põlva). Kui aga hilissügisel hingedeaja lõppedes koiduajal läbi unkaugu vaadata, võib näha, kuidas hinged tagasi surnuaiale lähevad, "keik valges riides, tee täielt kiriku poole" (Suure-Jaani). Väga võimalik, et hinged tulid koju käimagi karuperse kaudu, sest neile pandud sõõki nimelt unkaauku, seal olnud selleks otstarbeks üks laud sisse seatud.

"Maarjapäe on jälle tähtis päe. Siis pead ülesse karuperse juure minema, pea välja pistma, raha kõlistama ja hüüdma: "Kõik maailm on minu!" Üks tüdruk oli ka kord eiskand nii, aga poiss üidnud: "Aga sina ise oled minu." Tüdrukul paha meel, et nüüd sõid kõik minu saagi ära" (Helme).

Karuperset ei pea mõistma kui metsaisanda istumiseotsa, sest unkaauku tähendavad ka persus, persis, persiseauk, persiots. Seega tuleks karuperses näha lihtsalt päramist aknaauku. Vastuse küsimusele, miks nimelt karu aken, leiame nendesamad aegade käest. Ainu maja ainukest akent nimetati samuti karu aknaks, asus see ukse vastas tagaseinas.

Suur Karu

Karu peetakse üldiselt inimsoo esiisaks, jumalikuks vanaisaks. Karu on kiviaega juurduvate üleilmsete kujutelmade järgi maajumala kehastus. Jukagiirid nimetavad karu tänase päevani maaisaks. Karu oli ainude peajumal. Ainude arvates asub Suur Karu üleval mägedes ilmajõe allikal. Sinna poole, konkreetse elujõe lätete poole orienteeriti alati ainu maja ainuke aken. See oli püha aken, millesse inimeselaps ei tohtinud vaadata, sest karu vaatas aknast sisse, jälgis akna kaudu inimese elu. Koldejumal teatas talle kõigest majas toimuvast, eelkõige vanade tavade täitmisest.

Kuhupoole suunasid meie esiisad oma maja karu augu? Eks samuti ülespoole, taeva poole, kusjuures meilgi vaatab unkaaugust sisse Suur Karu, õigemini sellenimeline tähtkuju, mida kutsutakse ka Suureks Vankriks. Seda tähtkuju on paralleelselt nii Suureks Karuks kui ka Suureks Vankriks nimetatud juba vähemalt kolm tuhat aastat. Suurt Karu ehk Suurt Vankrit mainitakse "Iliase" 18. laulus. Kui reisimees Odysseus asutas end oma armuke, jumaliku Kalypso juurest koduteele, jälgis ta tüürimõla hoides pingsalt "Arktost ehk Karu Suurt, mida hüütakse Vankriksi Suureks" (Odüsseia 5, 273–274). Karu on säilinud Suure Vankri paralleelnimetusega ka läänemeresoome mütoloogias, Eestis näiteks Vana Karuna.

Kuivõrd maja on kõiksuse võrdkuju, kus katusealune esitab ülailma, on arusaadav, et see kõige kõrgemal asuv aken kuulubki kõrgematele jõududele, sümboliseerides taeva silma. Mida tuleks ka majaehitusel silmas pidada – kastmaja ja laohoone moodi lamedate katusenurkadega unkaauguta hoonet ei saa kuidagi pidada päris majaks.

Kirjandus ja illustratsioonid

Eesti rahvakalender. 1–7. Tln, 1970–1995.
Habicht, T. Rahvapärane arhitektuur. Tln, 1977.
Oinas, F. J. Kalevipoeg kütkeis. Toronto, 1979.
Põllu, K. Kümme soome-ugri uurimisreisei. Tln, 1990.
Vint, T. Valguse struktuurid ja loomisvõime. Ehituskunst, 18–19/1997.

Unkaauk. Hiiumaa, Reigi kihelkond.

Reljeef Karja kiriku lõunapoolse eeskoja ukse kohal. Alumine osa, kus Inimese Poeg ristipuu ripub, sümboliseerib inimeste maailma. Katusealust kujutav kolmnurk on ülailma võrdkuju, sealgi on sümboliseeriv taevaharja all ümmargune unkaauk.

Kristjan Raud. Tont ulviaugus. Ca 1927–1933.

HARIDUS

Education No. 7, 2003
Journal for Estonian Educational Publications

The main theme of this issue of the journal is dedicated to relations between Estonia and Western Europe. The analyses of the history help us to establish a more understandable background to the EU and Estonia possibly joining this organisation.

Paavo Palk. The story of uniting Europe. According to the data presented by the counsellor at the EU info centre, the idea of uniting Europe has had supporters in Estonia already then when Estonia was incorporated into tsarist Russia. After Estonia had been proclaimed a republic, many well known Estonian public figures took active part in the Pan-European movement, including Jaan Tõnisson, in functions of the prime and foreign minister in those days. When Estonia was occupied by the Soviet Union, the Pan-European movement was banned and the idea of the united Europe was called a secret plan of the imperialism against European states, as advised by Moscow ideological leaders. People in Estonia today are in favour of the present model (rotating presidency, etc) going on, the idea of the "United States of Europe" has not found any particular support by the small countries.

Kaido Jaanson European identity or Europe and Estonia. The lecturer on politology at University of Tartu discusses development of European civilisation based on the theory of civilisations by Toynbee, according to which the basic characteristics of civilisation are development of towns, farming on a certain level, literacy, statehood and existence of civil servants. He follows the growth of influence of the European civilisation during the last two thousand years. In the opinion of the author Estonia belongs to the sphere of influence of the Western European civilisation. In the 11th century already the areas of Western and Northern Estonia were parts of the Empire of Knud the Great or areas of the Western Europe. In the following centuries the process of westernisation has greatly advanced.

Ago Künnap. This awful English. People are worried about the influence of English on languages of smaller ethnic groups, especially regarding the developments of the EU. The professor of Uralic languages at University of Tartu agrees to the aforementioned as during centuries changes of languages have been rather regular than exceptional phenomena. Usually the change over to a new language has taken place during the change of generations. The professor is of the opinion that one reason for success of English is its simple grammatical structure and he also explains its development.

Karl Kello. The puzzle of Jüriöö: entering Europe through back door. The Jüriöö uprising in 1343 was a revolt of Estonians against the rule of the German Order. There are very few historical sources available and their interpretations are speculative. The author of this article offers a hypothesis, according to which the aim of the uprising could have been re-establishment of the clerical state that has existed about a hundred years before that in the territory of the North Estonia. In other words – the aspiration was to come under the power of the far way Pope.

Ilmar Kopso. Teachers and a civil society. The director of the Estonian Museum-Archive of Education compares the present Estonian Teachers' Union to the union as it started. The Teachers' Union was functioning actively in the conditions of tsarist Russia before the Republic of Estonia was born. Proclamation of Estonian statehood gave new impetus to activities. The majority of Estonian teachers belonged to the Union and there were regional organisations all over the country. The prestige of the Union was so high that three of its chairmen became ministers of education in the course of time and one minister of education was elected its chairman later on. Nowadays the principle of regional organisations has been substituted by that of societies specialised according to subjects they teach. It has not united teachers and the union cannot act as a competent partner to the ministry in more general educational policy issues than that of subject teaching.

Anneli Kommer. Growth of economy and teachers' salary level. The lecturer at Estonian Academy of Defence compares salaries of Estonian teachers and those of other countries. In many countries the teachers' salary forms a greater part of GP than it makes in Estonia. The author claims that teachers' salary rise can create favourable conditions to acceleration of the economic development of the country.

Karl Kello. A small sign atlas. The author writes about the window as a symbol with interesting connotations in different time layers of folk legends.

Toimetuse. Vastutav toimetaja Tiia Penjam. Toimetajad Raivo Juurak ja Karl Kello. Fotod Raivo Juurak. Turundusjuht Priit Penjam. Toimetuse aadress: Voorimehe 9, 10146 Tallinn. E-post: haridus@opleht.ee. Internetiaadress: http://haridus.opleht.ee. **Telefonid:** (0) 644 3311, (0) 644 0528, (0) 644 0587. **Väljaandja:** Perioodika AS, Voorimehe 9, 10146 Tallinn, tel (0) 644 5767. **Trükkikoda:** Tallinna Raamatutrükikoja OÜ, Laki 26, Tallinn. Trükkimisele antud 4.08.03. Praaekesemplarid vahetab välja Tallinna Raamatutrükikoja OÜ, tel (0) 650 9990. © Perioodika AS "Haridus" 2003. Tellimishind aastaks 125 kr, 6 kuuks 78 kr. Üksiknumbri hind 15 kr. Tellimisindeks 78189.

AVATUD ÜLIKOOL

LAR (6)

VALI TÄIENDUSKOOLITUS TARTU ÜLIKOOLIST, SEST ...

- ...huvipakkuva täienduskursuse leiab ligi 300 koolitusprogrammi hulgast (vt. www.ut.ee/av)
- ...täienduskoolitusprogrammi või pikaajalist koolituskava on võimalik tellida vastavalt asutuse või ettevõtte soovidele ka kohapeale
- ...täienduskoolituskursusteks võib valida üksikuid kursusi kraadiõppes registreeritud ainekursuste hulgast ja koostada endale individuaalne koolitusprogramm (vt. www.is.ut.ee/pls/ois)
- ...täienduskoolitusel osalemist on võimalik arvesse võtta kraadiõpingutes
- ...pikemal täienduskoolitusel osaleja saab ülikoolis õppija staatuse ja õppijapileti, mis võimaldab mitmeid soodustusi (pääs TÜ raamatukogusse, soodustused ülikooli raamatupoes jm.)
- ...täienduskoolitusprogrammi läbinud saavad tunnistuse koos hinnetelehega, kuhu märgitakse läbitud ained, nende maht ja õppejõudude nimed

2003. õppeaasta sügissemestril pakume kursusi

- koolijuhtidele
- õppealajuhatajatele
- kutseõpetajatele
- loodusteaduste õpetajatele
- matemaatika ja informaatikaõpetajatele
- keeleõpetajatele
- kunstiõpetajatele
- muusikaõpetajatele
- kehalise kasvatusõpetajatele ja treeneritele

samuti

- pedagoogika
- eripedagoogika
- psühholoogia
- infotehnoloogia valdkonnast

ning erinevaid täienduskoolituskursusi Narva Kolledžist (sh vene keele baasil)

Tartu Ülikooli kaugkoolituskeskus

Lossi 24, 51003 Tartu

tel 07 375 620, 07 375 561; faks 07 375 562